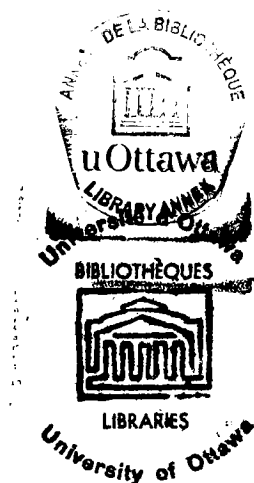

CYRIL OF TUROV'S ORATORY

by Ariadna Stebelskyj

Thesis presented to the Department
of Slavic Studies in the Faculty of
Arts of the University of Ottawa as
partial fulfillment of the require-
ments for the degree of Master of
Arts

*Degree granted
October 6, 1969
In Beauchamp
Secretary*

Ottawa, Canada, 1969

UMI Number: EC56254

INFORMATION TO USERS

The quality of this reproduction is dependent upon the quality of the copy submitted. Broken or indistinct print, colored or poor quality illustrations and photographs, print bleed-through, substandard margins, and improper alignment can adversely affect reproduction.

In the unlikely event that the author did not send a complete manuscript and there are missing pages, these will be noted. Also, if unauthorized copyright material had to be removed, a note will indicate the deletion.

UMI[®]

UMI Microform EC56254
Copyright 2011 by ProQuest LLC
All rights reserved. This microform edition is protected against
unauthorized copying under Title 17, United States Code.

ProQuest LLC
789 East Eisenhower Parkway
P.O. Box 1346
Ann Arbor, MI 48106-1346

ПРОПОВІДНИЦТВО КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО

Аріядна Стебельська

Праця предложена на Славістичний
Відділ Філологічного Факультету
Оттавського Університету як час-
тина вимог для досягнення ступеня
М.А. (Мастер of Arts).

Оттава, Канада, 1969

ACKNOWLEDGMENTS

This thesis was prepared under the guidance of Professor Constantine Bida, Ph.D., the Head of the Department of Slavic Studies, to whom deep gratitude and appreciation are here-by expressed.

Ця праця була приготована під керівництвом Професора Доктора Константина Біді.

На цьому місці складаю Професорові Докторові Константинові Біді вислови моєї подяки за його вказівки і поміч у підготовці цієї праці.

TABLE OF CONTENTS

Chapter	page
INTRODUCTION	vii
I.- REVIEW OF THE TEXTS AND PUBLICATIONS	1
1. Account of the Extant Texts	2
2. Publications of the Homiletic Works of Cyril of Turov up to the Newest Times	13
II.- RESEARCH WORK ON THE LITERARY DEPENDENCE OF CYRIL OF TUROV ON HIS BYZANTINE MODELS	18
III.- HISTORICAL, POLITICAL AND LITERARY GENESIS OF THE CYRIL OF TUROV'S WRITINGS	28
IV.- RESEARCH INTO THE FORM OF THE HOMILIES OF CYRIL OF TUROV	38
1. Composition, Unity and the Problem of Time	39
2. Theological Concepts and Iconography Reflected in the Artistic Means of Cyril of Turov	44
3. The Role of Dramatization and the Use of the Motives of Nature	52
4. Symbol, Allegory and Symbolical Parallelism	60
5. Antithesis, Anaphora and Amplification	64
6. The Rhythmic and Linguistic Means of Cyril of Turov's Writings.	68
V.- GRECO-BYZANTINE TRADITIONS IN THE STYLE OF CYRIL OF TUROV	74
1. Traditions of the Classical Greece in the Writings of Cyril of Turov (Analysis of the Form and Content in the Light of the Rhetoric of Aristotle)	79
2. Reflection of the Hellenistic-Roman Theory in the Style of Cyril of Turov (Analysis of the Aesthetic Value of Cyril's Works Based on the Treatise "On the Sublime")	96
3. Theory and Practice of the Byzantine Oratory and its Imprint on Cyril of Turov's Works (Analysis of Some Tropes and Figures in the Light of the Treatise of Choeroboscus)	106
SUMMARY AND CONCLUSIONS	118
English Abstract	121
BIBLIOGRAPHY	129

ЗМІСТ

Розділ	сторінка
ВСТУП	yii
I.- ТЕКСТИ І ПУБЛІКАЦІЇ ТВОРІВ КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО . . .	1
1. Огляд збережених оригінальних текстів	2
2. Публікації гомілетичних творів Кирила Турівського до найновіших часів	13
II.- ДОСЛІДИ НАД ЗАЛЕЖНІСТЮ КИРИЛА ВІД ВІЗАНТІЙСЬКИХ ВЗІРЦІВ	18
III.- ІСТОРИЧНО-ПОЛІТИЧНА І ЛІТЕРАТУРНА ГЕНЕЗА ТВОРІВ КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО	28
IV.- ДОСЛІДИ НАД ФОРМОЮ ПРОПОВІДЕЙ КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО .	38
1. Композиція, цілісність і проблема часу	39
2. Теологічні поняття і їх художнє значіння	44
3. Драматизація викладу і роля природи в творах Кирила Турівського	52
4. Символ, алегорія і символічний паралелізм	60
5. Антитеза, анафора й засіб ампліфікації	64
6. Ритмічні одиниці й мовні засоби в проповідях Кирила Турівського	68
У.- ГРЕКО-ВІЗАНТІЙСЬКІ ТРАДИЦІЇ В СТИЛЮ ТВОРІВ КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО	74
1. Традиції класичної Еллади в стилі творів Кирила Турівського (Аналіза змісту і форми на підставі <u>Риторики</u> Арістотеля)	79
2. Відбитка геллено-римських поглядів на риторику в творах Кирила Турівського (Аналіза естетичної вартости творів Кирила на підставі трактату "Про високе"	96
3. Теорія і практика ораторства в Візантії і їх відбитка на творах Кирила Турівського (Аналіза деяких тропів і фігур на підставі трактату Хоробоска)	106
ЗВЕДЕННЯ І КОНКЛЮЗІЯ	118
Англійський абстракт	121
БІБЛІОГРАФІЯ	129

ВСТУП

У великій скарбниці української літератури княжої доби найменше дослідженою дотепер знаходиться література гомілетична. До авторів, мало студійованих загалом і українськими вченими зокрема, належить великий проповідник 12-го ст. Кирило Турівський.

Твори Кирила Турівського відповідали смакам населення України та інших слов'янських країн протягом шести століть, чого доказом є їх численні відписи, що там захоронились.

Стиль проповідей Кирила Турівського мав за собою довговікову традицію ораторського мистецтва класичної Еллади, елленістичного і римського періодів грецької літератури, ранньохристиянського проповідництва і пізньовізантійських риторичних шкіл. Наверствування тих усіх систем відбилося на творах нашого проповідника, давши дуже багату і різноманітну мову ораторських засобів, цікаву для дослідів.

Художня проза Кирила Турівського стала доступною ширшим колам дослідників староукраїнської гомілетичної літератури з моментом опублікування вісьмох урочистих проповідей, притчі, повісти та поучення І.П.Ереміним.¹

1 И.П.Еремин, "литературное наследие Кирилла Туровского", Труды Отдела древнерусской литературы, Академия наук СССР, Институт русской литературы (Пушкинский Дом), Москва-Ленинград, том 11 (1955), том 12 (1956), том 13 (1957) і том 15 (1958)

Публіковані Бремнім праці Кирила Турівського не включають його молитов і похвального канону. Цю ділянку творчости нашого проповідника, гімнографічну, вважає Бремін ще не вповні дослідженою. Натомість гомілетична творчість Кирила Турівського є настільки дослідженою, що нема ніяких сумнівів відносно авторства опублікованих праць.

Проповідництво Кирила Турівського доставляє цікавий матеріал не тільки з огляду на впливи класичних грецьких чи візантійських перврвзорів на мистецтво живого слова на наших землях у XII-тім сторіччі, але, і це в першу чергу, з огляду на її оригінальність та високий мистецький рівень.

В своїй праці намагатимусь зібрати всі досліди зроблені дотепер істориками літератури і критиками над творчістю Кирила Турівського як проповідника і доповнити їх новими дослідками в ділянці аналізу художніх засобів.

Праця поділена на п'ять розділів. Перший розділ присвячений оглядові збережених текстів і публікацій гомілетичних творів Кирила Турівського. В другому розділі буде проаналізовано праці, в яких дослідники намагалися устійнити залежність проповідництва Кирила Турівського від візантійських взірців. В третім розділі буде намагання зібрати праці дослідників, які шукали в творах Кирила Турівського інших літературних впливів чим патристичних, або зв'язували творчість проповідника з політично-церковними конфліктами його часів.

Четвертий розділ, найбільший об'ємом, присвячений аналізу форми проповідей Кирила Турівського, переведеної різними мченими. Подібну тему має і п'ятий розділ, в якому намагатимусь частинно доповнити дослід, зібраний в четвертому розділі.

Метода, якою послуговуватимусь, полягає на студії теоретичних праць грецьких філософів або учителів ораторства і конфронтації законів, поручуваних ними, зі засобами, якими користувався Кирило Турівський. Через ограниченість моєї праці не можу присвятити місця більшій кількості теоретичних праць. Однак, намагаючись дати перегляд більшого обсягу часу риторичних традицій, почавши від часів перед Арістотелем, зупинюсь на деяких працях найбільш характеристичних для даного часу, або притягаючих оригінальністю підходу.

Так, коротко згадавши погляди Платона та їх відношення до проповідництва Кирила Турівського, віддам більшості місця Риторичній Арістотеля, засади якої дуже помітні в працях нашого ритора. Згадана теоретична праця репрезентуватиме часи класичної Греції. Трактат "Про високе" невідомого автора, що репрезентує римські часи грецької історії, послужить мені частинно міркою для оцінки мистецького рівня праць Кирила. Трактат Хоробоска про тропи й фігури, який був найбільш правдоподібно відомий Кирилові Турівському, якщо не в оригіналі, то в слов'янському перекладі, послужить мені для аналізу тропів та фігур в творах Кирила Турівського. Внесе він

ВСТУП

X

в собою частинно закони т.зв.другої софістики і репрезентуватиме часи візантійської імперії.

Проповідництво Кирила Турівського є великим скарбом нашої літератури і заслуговує на зглиблючі його мистецьку вартість студії.

Рямці моєї праці не дозволяють мені піти надто далеко в розшуках.Надіюсь одначе,що в майбутньому продовжуватиму дослідити і що знайдеться більше українських студентів зацікавлених великим проповідником.

РОЗДІЛ I

ТЕКСТИ І ПУБЛІКАЦІЇ ТВОРІВ КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО

Тексти творів Кирила Турівського, що курсували в манускриптах до часу розповсюдження друкарства в Україні, а також перші їх друковані публікації знаходяться тепер більшістю в Москві чи Ленінграді, є, згідно з інформацією найбільш авторитетного в сучасну пору дослідника творів Кирила, "малодоступними навіть для спеціалістів"¹. Певна кількість пізніших передруків, особливо в збірниках таких як Златоуст чи Ізмарагд, згадуваних істориками літератури,² може ще існує по індивідуальних монастирських бібліотеках в Україні, що доказує існування мені доступного московського передруку почаївського Златоустого, в якому знаходяться деякі проповіді підписані "Кирилом".³ Очевидно, доля таких збірників непевна, а розшуки вимагали б мандрівки в терені, що є в данім моменті неможливим. Тому в цій праці мушу обмежитися інформацією поданими Бремнім, а також Михайлом Грушевським, Михайлом Возняком, Миколою Гудзієм,

1 И. П. Еремін, "Литературное наследие Кирилла Туровского", Труды Отдела древнерусской литературы, том 11, 1955, стор. 342.

2 Напр.: Михайло Грушевський, Історія української літератури, том 3, "Книгоспілка", Нью-Йорк, 1939, стор. 89; Михайло Возняк, Історія української літератури, "Просвіта", Львів, 1920, стор. 144; Дмитро Чижевський, Історія української літератури, УВАН, Нью-Йорк, 1936, стор. 137 та інші.

3 Златоуст'я, Типографія Єдиновірців при Свято-Троїцько-Введенській Церкві, Москва, 1891, стор. 79, 414, 428 і 550.

ТЕКСТИ І ПУБЛІКАЦІЇ ТВОРІВ КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО

2

Олександром Білецьким, Дмитром Чижевським, Адольфом Стендер-Петерсеном та іншими вченими, що в меншій мірі присвячували увагу розшукам текстів Кирила Турівського.

1. Огляд збережених оригінальних текстів.

Останнім словом в дослідях над текстами Кирила Турівського можна з певністю вважати інформації подані Єреміним.⁴ На самім вступі своєї інформативної статті про літературну спадщину Кирила Турівського Єремін подає:

"Несомненно подлинными произведениями Кирилла Туровского на данном этапе нашей науки могут быть признаны следующие: притча о душе и теле..., повесть о беспечном царе..., "сказание о черноризчесте чину", речи, или слова(пока только восемь можно признать бесспорно подлинными). Об'єм гимнографического творчества Кирилла Туровского в науке еще не установлен: полное издание этого круга его произведений-дело будущего." 5

Із дуже великого числа захованих списків творів Кирила Турівського, студійованих Єреміним, можна вибрати такі групи:

(1) Найраніші манускрипти з XIII або XIV ст., деякі на пергамені, що заховалися в монастирях, а тепер є в більшості власністю Державного Історичного музею в Москві (Государственный Исторический музей), або Державної Бібліотеки СРСР ім. Леніна(Государственная Библиотека СССР им.В.И.Ленина). Деякі ранні списки знаходяться тепер в Державній Публічній

4 И.П.Еремин, цитована праця в збірнику "Труды Отдела древнерусской литературы", том 11, М., 1955, 342-367.

5 Там же, стор. 342.

ТЕКСТИ І ПУБЛІКАЦІЇ ТВОРІВ КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО

бібліотеці в Ленінграді (Государственная Публичная библиотека им. М. Е. Салтыкова-Щедрина), але тут знаходиться більше пізніших списків. До найраніших відписів належать ті, що були в т. зв. Синодальних Кормчих, напр. "Сказання про чернечий образ", із 1282 р.⁶; збірники Толстого з XIII ст., збірники Чудовського монастиря і збірники Уварова.

(2) Дещо пізніші книги з монастирів, між ними збірники такі як Златоуст чи Торжественник з XIV-го та XV-го століть. До цього часу належать збірки з Троїцького монастиря, деякі збірки Пискарьова, деякі збірки Толстого.

(3) Збірники з XVI-го та XVII ст. і поодинокі тексти зі збірок. Сюди можна зачислити найбільше збірників характеру Златоустих, а також Мінеї, напр. такі, якими користувався Бремін при студії слова проти Арія⁷, збірники з Новгородської Софії, зі Соловецького монастиря (напр. до студій слова "о розслабленім",⁸ чи "о сліпці"),⁹ з Кирило-Білозерського монастиря, Учительні Євангелії (слово на Вознесення)¹⁰, приватні збірки місцеві та заграничні. Пізнішими за XVII ст. копіями Бремін майже не користувався. Виняток творять передруки, потрібні йому для перевірки стверх рукописів, напр. притчі про душу й тіло, або публікації, напр. Соловйова.

6 Там же, стор. 347.

7 Там же, стор. 361.

8 Там же, стор. 358.

9 Там же, стор. 359.

10 Там же, стор. 360.

ТЕКСТИ І ПУБЛІКАЦІЇ ТВОРІВ КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО

4

Перший твір, опублікований Єреміним, це притча, з повним заголовком: "Кирила мниха притча о человекѣ† души и о телеси, и о преступлении Божия заповѣди, и о воскресении телесе человекѣ†, и о будущем судѣ†, и о муцѣ†. Господи, благовѣ†, Отче!"¹¹ Єремін стверджує, що всі відписи є одного типу і походять зі "спільного джерела".¹² Публікує він за текстом Зводного Патерика, з кінця XIV ст., що схоронювався в ризниці Соловецького монастиря, а тепер знаходиться в Бібліотеці АН СРСР в Ленінграді.

Другий твір, опублікований Єреміним, це дещо контрверсійна "Повість", заголовки якої мають різnorodні варіанти. Вибраний для публікації заголовок звучить: "Повесть Кирила многогрѣшного мниха к Василию игумену Печерьскому о бѣлоризцѣ† человекѣ†, и о мнишьствѣ†, и о души, и о покаянии", згідно з найбільш "достовірним відписом", як він вважає, зі збірки Тітова з XVI ст.¹³ Звернення Кирила до Василя, ігумена Києво-Печерської Лаври, Єремін вважає за пізнішу інтерполяцію.¹⁴

11 Єремін, цитована праця в збірнику Труды Отдела древнерусской литературы, Том 12, М. 1956, стор. 340.

12 Вище наведений збірник, том 11, випуск з 1955 р., стор. 344.

13 Там же, стор. 346.

14 Там же, стор. 345.

Третій твір Кирила Турівського, опублікований Єреміїм, це поучення ченцям.¹⁵ Твір цей вважає вчений ще мало дослідженим.¹⁶ Труднощі виходять передовсім із різноманітності текстів, які Єремії ділить на три групи. Друкує дослідник цей твір за найстаршим манускриптом з першої групи (без фіналу), що знаходився в Синодальній Кормчій з 1282 р. Заголовок поучення надрукований в такій формі: "Кюрила епископа Туровскаго сказание о черноризьчьстѣм чину, от вѣтхаго закона и новаго: оного образ носяща, а сего дѣлы с'вьршающа".

Дальшими творами Кирила Турівського, публікованими Єреміїм, є на думку дослідника "найбільше знана частина його літературного спадку"¹⁷, саме його урочисті проповіді. Видає він їх вісім, згідно з результатом дослідів.

Першим надрукованим є слово: "В недѣлю цвѣтную о сказании еваггельстѣмь святаго Кирила".¹⁸ Текст слова опублікований за відписом досі не виданим з Чудовського Манастиря, з XIV ст.¹⁹

¹⁵ Цитований збірник, том 12, випуск з 1956 р., стор. 354 - 361.

¹⁶ Цитований збірник, том 11, випуск з 1955 р., стор. 347

¹⁷ там же, стор. 349.

¹⁸ Цитований збірник, том 13, випуск з 1957 р., стор. 409

¹⁹ Цит. збірник, том 11, випуск з 1955р., стор. 350

ТЕКСТИ І ПУБЛІКАЦІЇ ТВОРІВ КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО

6

Друге з черги слово публіковане Бреміним це слово на Великдень: "Слово Кирила недостойнаго мниха на святую Паску во свѣтоносный день Воскресения Христова от пророческих сказаньи".²⁰ Це слово, як і деякі інші праці Кирила, має два різні типи списків, з яких групу новіших рукописів дослідник вважає більш достовірними. Тому до друку підготував він текст на підставі збірки Пискарьова з XV ст. Варіанти цього слова подає за найстаршим списком, що знаходиться в т.зв Уварівському Златрустім з XIV ст.

Третє з черги слово, якого найдавніші списки, так як і з попередньо згаданих слів, походять з XIV ст., але в уривку воно відоме нам і з XIII ст., має наголовок: "Слово Кирила недостойнаго мниха по пасцѣ, похваление в'ьскресения, и о арте²¹стѣ, и о Фоминѣ испытаньи ребр Господних. Господи, благослови". Бремін звертає увагу на існування скороченого варіанту цього слова, що в списках з XVI, XVII і XVIII ст. стояв поруч із повним словом. Друкується це слово за списком збірки Чудовського монастиря з XIV ст., а головні уривки варіантів за найстаршим рукописом із збірки Толстого.

Четверте з черги слово, в науці найбільш контрверсійне²², існувало, як інформує Бремін, "на відміну від других слів

²⁰ "Труды Отдела древнерусской литературы" том IV, М.1957, стор.412

²¹ Там же, стор.7415

²² Напр. Грушевський пише про це слово: "...на Велику П'ятницю-інакше на неділю мироносиць" (М.Грушевський, Історія української літератури, Н.М.1959, том 3, стор.89)

ТЕКСТИ І ПУБЛІКАЦІЇ КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО

7

Кирила" в дуже різноманітних перерібках.²³ Начисляє він шість його різних редакцій. Друкується це слово за взірцем редакції першої групи слів, за найстаршим відписом з XIII ст., що зберігається в збірці Толстого. Призначене воно на неділю мироносиць, а не на Велику П'ятницю, чи Великодню Суботу. Друковане це слово під заголовком: "Святаго Кюрила мниха слово о с'внятии тѣла Христова с креста, и о мироносицах, от сказання евангельскаго, и похвала Иосифу, в недѣлю 3-ю по Пасцѣ."²⁴

П'яте слово, це, як вважає Єремін одне з найбільше популярних слів Кирила, під заголовком: "Того же грѣшнаго мниха слово о раслабленѣмъ, от бытія и от сказання евангельскаго, в неделю 4 по Пасцѣ."²⁵ Друковане це слово за найстаршим захороненим відписом з XIII ст., з збірки Толстого.

В тому самому збірнику Толстого з XIII ст. знаходиться ще одне слово Кирила, "Про сліпого", і тим відписом користується дослідник для публікації. Слово має заголовок: "Кюрила мниха слово о слѣпци и о зависти жидов, от сказання евангельскаго, в недѣлю 6-ю по пасцѣ. Господи, благослови, Отче!"²⁶

²³ Труды Отдела древнерусской литературы, Том 11 М. 1955, стор. 352-358.

²⁴ Цитований збірник, том 13, М. 1957, стр. 419

²⁵ Той же збірник, том 15, М. 1958, стор. 331

²⁶ Там же, стор. 336.

ТЕКСТИ І ПУБЛІКАЦІЇ ТВОРІВ КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО

8

Слово на Вознесення захоронилося також у ранньому списку з XIII ст. в збірнику Толстого і за тим манускриптом впрод друковане. Варіанти його не цікаві. Слово має заголовок: "Кюрила недостойнаго мниха слово на в'знесение Господне, в четверток, 6 недѣли по пасцѣ, от пророчьских указаний, и о в'ьскрѣшении всерождна Адама из ада."²⁷

Восьме і останнє слово Кирила, присвячене Отцям Нікейського Собора та інвективі проти Арія, захоронене рівнож у старовинному відписі з XIII ст. Варіанти заголовків чи тексту у списках з XIV ст. — без оснрвних змін. Бремін наводять дещо відмінний текст, але з пізнішого відпису, з кінця XVII ст. Найстарший рукопис має такий заголовок: "Кюрила грішнаго мниха слово на сбор святых отець 300 и 18, от святых книг указание о Христѣ Сыинѣ Божи, и похвала отцем святаго Никѣйскаго с'ьбора, в недѣлю преже пантикостия. Господи, благослови, Отче!"²⁸

Цікаво звернути увагу на тексти частинно використані Бремінім з помешки тих, що захоронилися на Балканах. В багатьох працях дослідників є згадки на тему вивозу з Київської Русі творів Кирила Турівського, але на жаль дуже загальні. Належить

²⁷ Труды Отдела древнерусской литературы, том 15, М. 1958, стор. 340

²⁸ там же, стор. 343 - 344

ТЕКСТИ І ПУБЛІКАЦІЇ ТВОРІВ КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО

9

юди невеличка інформація Ліхачова,²⁹ чи Возняка.³⁰ Єремін, подаючи майже вичерпуючу бібліографію і список текстів кожного твору Кирила Турівського, наводить і окрему працю Соколова на згадану тему.³¹

Користується сербськими відписами Єремін двічі. Раз беручи до уваги осяги Соколова і його публікацій, а також збірку П.С.Сречковича з Белграду,³² Єремін студіюючи рукописи "повісти про безпечного царя" подає навіть свою критичну думку про сербські відписи, вважаючи їх недокладними. Однак один із Белградських уривків з XIII-XIV ст. вважає він настільки вартісним, що подає з нього варіанти до головного тексту.³³ Цей уривок був виданий Соколовим. Цікавість розбуджує давність цього рукопису.

Другий раз згадує Єремін сербський відпис, але вже без коментарів, при інформаціях подаваних до слова на Вознесення. Подаючи дуже численні відписи цього слова, згадує він і "сербське письмо" зі збірк Гільфердінга з XVI ст.³⁴

29 Д.С. Лихачев, Поэтика древнерусской литературы, АН СССР, "Наука", Ленинград, 1967, стор. 8,9.

30 М.Возняк, Історія української літератури, Том I, Львів, 1920, стор. 144.

31 Труды Отдела древнерусской литературы, том 11, М. 1955, стор. 144.

32 Там же.

33 Там же, рівнож в томі 12 того ж збірника, (М., 1956) стор.346-354.

34 Цитований збірник, том 11(М. 1955), стор. 360.

ТЕКСТИ І ПУБЛІКАЦІЇ ТВОРІВ КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО

10

Існування рукописних текстів Кирила Турівського в Україні і поза її межами відчиняє можливість дальших розшуків, які могли б привести до віднайдення дотепер ще не відкритих творів, згаданих в проложнім "житії" Кирила.³⁵

Певна розбіжність в поданих іншими дослідниками кількості слів, автором яких мав бути Кирило Турівський, побуджують до позитивної настанови супроти сумнівних текстів. Возняк згадує про "ще багато інших проповідей і молитов", приписуваних Кирилові Турівському, та про інших авторів з іменем Кирило, що було причиною помилок в приписуванні авторства.³⁶ Можна ще згадати Олександра Білецького, який нараховує дев'ять слів Кирила зі встановленим авторством.³⁷

Чижевський згадує ще одну "сумнівну проповідь", навіть наводить з неї цитат (у перекладі на сучасну мову). Це проповідь на Зелені Свята. Як вважати її восьмою з церковного річного циклю, її приналежність до літературного спадку Кирила є впрямим запереченням.³⁸ Чижевський, наводячи цю проповідь, подає дуже слушне зауваження: "Проповідницький стиль

35 М.Возняк, цитована праця, том 1, стор. 138.

36 Там же, стор. 139.

37 О.І.Білецький (упорядник), Хрестоматія давньої української літератури, (до кінця XVIII ст.), "Радянська Школа", Київ, 1967, стор. 47.

38 В попередньо згаданій статті, впрямим, класифікацію слів Кирила закінчує зауваженням: "...приписуєміе Кириллу слова... на неделю пятую и неделю восьмую ему не принадлежат." Цитований збірник, том 11, М. 1955, стор. 349.

Кирила, можливо не був пов'язаний виключно з традицією "ви-сокої" проповіді.³⁹ В проповідях великих Отців Церкви існува-ла така неоднородність стилю.⁴⁰ Дослідники стверджують різни-цю в записах проповідей Йоана Золотоустого в залежності від того, чи вони були приготовані письмово перед виголошенням, чи по виголошенні записані самим проповідником, чи стеногра-фами, чи запис був перевірений автором, чи ні, якщо його до-конували слухачі.⁴¹ Беручи це до уваги, ми можемо набрати біль-ше позитивного наставлення до контрверсійних текстів.

Згаданий попередньо збірник проповідей Златоуст, що є відбиткою почаївського першодруку, зробленого із середньо-вічного манускрипту, підтверджує подекуди мої думки, виска-зані попередньо, відносно "сумнівних" проповідей. Крім двох проповідей, що належать напевно перу Кирила Турівського, це є "На хомину неділю" і "Про розслабленого", наявні тут ще дві проповіді, підписані іменем Кирила. Перша з них, на стор. 79 (39 листок), позначена ч.17, підписана "Кирилом мніхом", так як і там поміщена проповідь на Хомину неділю. Її не зга-дує ніодин дослідник, мені відомий. Стоїть вона після слова невідомого автора, призначеного на понеділок другого тижня посту, що в тексті називається скромно поученням про багатих і

39 Д.Чижевський, цитована праця, стор. 146.

40 E.C.Dargan, A History of Preaching, Vol.1, From the Apostolic Fathers to the Great Reformers, A.D.70-1572, E.C. Grand Rapids, Mich., 1968., p.42.

41 J.Felikan, The Preaching of Chrysostom, Homilies on the Sermon on the Mount, Philadelphia, 1967, p.2-3.

немилосердних. Ця проповідь, зі заголовком: "В тонже день, слово святаго Кюрила мниха о страсѣ Божіи", є дуже коротка, позбавлена усяких риторичних прикрас.

Друга проповідь, підписана також Кирилом, але цим разом "філософом", це проповідь із числом порядковим 98, на стор. 550, (275-тий листок), а належить вона до циклу "по всіх святих". Це проповідь довша, нараховує вона 11 сторінок, писана як і великопісна проповідь неприкрашеним стилем, а заголовок її такий: "В'ь недѣлю двудесятую, поучение святаго Кирила Философа о исходѣ души от'ь тѣла и о мѣтарствах'ь." Що ця проповідь є із запису робленого не самим автором, доказує не лише прикметник "святий" біля імени автора, чого сам автор не міг зробити, але і її початок: "Понеже убо таїна сія не всѣм'ь откровена быість...якоже Кирил'ь философ'ь рече:...". Очевидно, є можливим приписування авторства цієї проповіді Константинові-Кирилові Філософові Солунському.

Слово о розслабленім, що знаходиться в цьому збірнику, має відмінний заголовок від усіх поданих Єреміним, але в самому тексті різниць мало. Варіант Златоустого в більшості сходиться зі студійованим Єреміним Уваровським Златоустим, якого різночитання він наводить. Більше різниць в синтаксі і навіть в морфологічних формах має версія слова на Хомину неділю в Златоустім.

Цей згаданий збірник, будучи бібліографічною рідкістю на цьому континенті, зацікавив нас виключно з боку

ТЕКСТИ І ПУБЛІКАЦІЇ ТВОРІВ КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО

13

текстологічного. В аналітичних дослідках художньої форми творів Кирила Турівського користуюсь виключно текстами, опублікованими Єремієм.

2. Публікації гомілетичних творів Кирила Турівського до найновіших часів.

В порівнянні з існуючими по музеях рукописами творів Кирила Турівського бібліографія виданих його праць дуже невелика. На вступі до своєї інформативної статті Єремій згадує тільки три прізвища видавців: Калайдовича (1821), Сухомлінова (1858) та Пономарева (1894).⁴² В дальших ремарках до кожного твору Єремій інформує дещо більше детально. Із інформацій, які подає Єремій про списки праць, якими користувалися видавці чи дослідники творів Кирила, можна зрозуміти, чому виходили такі непорозуміння, як двоєке тлумачення слова на неділю мироносиць. Грушевський користувався давнішими виданнями, тому в його opinii видане Лопарьовим "...у ХСVII кн. Пам'ятників древньої письменності Слово на Велику Субботу... дуже подібне до слова в неділю мироносиць"⁴³

Першим видавцем творів Кирила Турівського, згідно з Єремієм і Грушевським, був К. Калайдович. Як інформує Грушевський "тут видано п'ятнадцять утворів Кирилових або надписуваних його іменем".⁴⁴ Які саме твори - Грушевський не

⁴² Труды Отдела древнерусской литературы, том 11, М71955, стор. 342

⁴³ М. Грушевський, Історія України-Руси, том 3, (до року 1540), "Книгоспілка", Нью-Йорк 1954, стор. 562.

⁴⁴ там же

ТЕКСТИ І ПУБЛІКАЦІЇ ТВОРІВ КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО 14

подає. Із ремарок Єреміна можемо довідатись що Калайдович видав притчу, останній розділ чернечого поучення, слово на Вербницю, слово на Великдень, слово на Хомину неділю, слово на неділю мироносиць, слово о розслабленім, слово о сліпці, слово на Вознесення і слово проти Арія.

Другим хронологічно видавцем творів Кирила Турівського⁴⁵ го приходиться згідно з інформацією Грушевського, єп. Макарія, але які писання, крім канона увійшли в це видання, він не уточнює. Єремін згадує ту працю Макарія лиш при обговорюванні⁴⁶ гімнографічної творчості Кирила, з чого виходить, що в виданні Макарія проповідей ані поучень не було.

Про Сухомлінова інформує Грушевський, що він "видав усі писання Кирила крім канона". Із заваг Єреміна виходить, що він видрукував притчу, повість, поучення, слово на Вербницю, слово на Пасху, на Хомину неділю, на неділю мироносиць, на неділю о розслабленім, на неділю о сліпці, на Вознесіння, і на неділю Отців Нікейського собору. Цей список покриває всі проповіді Кирила Турівського, яких авторство тепер доказане.

Про Пономарева Грушевський інформує що він видав самі слова. Єремін більше користується його критичними завагами чим текстами. Про текст, використаний Пономаревим, згадує

⁴⁵ там же, стор. 562

⁴⁶ Труды Отдела древнерусской литературы, том 11, М. 1955, стор. 362

ТЕКСТИ І ПУБЛІКАЦІЇ ТВОРІВ КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО 15

він обговорюючи контрoверсійне слово на неділю мирoносиць. Виходить, що всі згадані вчені користали з тої самої, т.зв. першої редакції слова, хоч з різних копій. В замітках Єреміна видно, що в усіх майже текстах Пономарев користувався копіями з Кирило-Білозерського монастиря з ХУІ ст.⁴⁷

Видана Лопарьовим проповідь "на Велику Суботу" звертає увагу Єреміна; він включає її в обговорювані тексти четвертої редакції слова на неділю мирoносиць.⁴⁸

Із неповних видань в оригінальній мові гомілетичних творів Кирила Турівського Єремін згадує видання Щепкіна, Срезневського, Яцимирського, Буслаєва і Невоструєва.

Про переклад творів Кирила Турівського на російську мову згадує Грушевський: "...повну збірку писань Кирила, але в російськiм перекладі, ...дав еп. Евгеній в книзі Творенія св. отца нашего Курилла еп. туровскаго, К., 1880..."⁴⁹ Про цей переклад виданий в Києві, згадує Єремін при обговорюванні праці Кирила як гімнографа, між працями Срезневського, Сперанського та інших авторів.

З інших перекладів на російську мову Єремін згадує чернече поучення у виданні Невоструєва.

47 Там же, стор.: 350, 351, 352, 356, 357, 358, 359, 360, 361 і 362.

48 Там же, стор. 354

49 М. Грушевський, цитована Історія України-Руси, том. 3, стор. 562.

ТЕКСТИ І ПУБЛІКАЦІЇ ТВОРІВ КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО

16

Крім видання в російській мові, що появилoся в Києві в 1880 р., цікаво згадати видання Перетца з 1911 р. Поміщена там великодня проповідь на підставі текстів, що збереглися на Волині, редактована Багрієм. Існування почаївського Златоустого з творами Кирила Турівського, якого московський передрук в мене не на руках, а також свідчення Перетца про знайдені рукописи на Митомирщині, дозволяють припускати, що по волинських монастирських чи інших бібліотеках могло бути більше ще не досліджених рукописів.

Праці Кирила Турівського розкинуті уривками в старослов'янській та сучасній українській мовах по більшості історій української літератури та хрестоматій, напр. в працях Грушевського, Чижевського чи О. Білецького.

Із текстів Кирила Турівського, виданих на Заході чужими мовами, відомі мені переклади французький та німецький. Французький текст - це добре відомий уривок проповіді на Тогомуну неділю, опис весни, яким дослідник Андре Вейян користується для студій порівняльних. Німецький переклад знаходиться в праці данського дослідника, Адольфа Стендер-Петерсена в перекладі В. Крамера. Поміщені там уривки кількох проповідей і молитов.

50 В.Н.Перетц, "Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир", Универс. известия, но 10, Киев, 1911, стр. 87-89. Подав Єремін в згаданій статті в збірнику Труды Отдела древнерусской литературы, том 11, М. 1955, стор. 550

51 André Vaillant, "Cyrille de Turov et Grégoire de Nazianze", Revue des Etudes slaves, Tome 26-me, Paris, 1950

52 Adolf Stender-Petersen, Geschichte der Russischen Literatur, Erster Band, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1957, Wilhelm Krämer übersetzt.

ТЕКСТИ І ПУБЛІКАЦІЇ ТВОРІВ КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО 17

Із вищеподаного огляду видно, яке багатство літературного спадку Кирила Турівського залишилося в рукописах в порівнянні з виданнями його творів, доступними пересічному читачеві. Тому ми мусимо бути вдячними усім дослідникам творчості нашого проповідника, які були заразом видавцями його творів.

Деякі вчені одначе дали великий вклад в дослідження творчості гоміліста і без публікації його творів.

В наступних розділах розглядаються праці дослідників та їх осяги.

РОЗДІЛ II

ДОСЛІДИ НАД ЗАЛЕЖНІСТЮ КИРИЛА ВІД ВІЗАНТИЙСЬКИХ ВЗІРЦІВ

Перший шлях дослідів над творчістю Кирила Турівського який "увів його в круг науки", як висловився Грушевський про перше видання Калайдовича,¹ це був ряд праць, в яких намагалися вченим довести залежність (або незалежність) Кирила Турівського від візантійських взірців. Розпочався він дискусією поміж Каченовським і Калайдовичем у "Вестнику Европы" в 1822 р., а потягає він вчених до дослідів і в теперішній час. Очевидно, праці дослідників тою методом були до певної міри працями в ділянці літературної критики і мусіли нести зі собою оцінку естетичної вартости творів Кирила Турівського.

В оцінці перших дослідників XIX го ст. мусимо взяти до уваги "літературний клімат" доби, що дуже слушно замітила в своїй студії про "Слово о полку Ігореві" Кетінія Бешаров, пробуючи в'яснити численні непорозуміння вчених і т.зв. "темні місця" студійованого твору.² Не дивлячись однак на вузькість теми і методи перших дослідників і односторонність оцінок у більшості випадків, двом вони великий вклад у науку

1. М. Грушевський, Історія України - Руси, том 3, Н.І. 1954, стор. 562

2. Justinia Besharov, Imagery of the Igor' Tale in the Light of Byzantino-Slavic Poetic Theory, E.J. Brill, Leiden, 1956, p. 99

ДОСЛІДЖЕННЯ НАД ЗАЛЕЖНІСТЮ КИРИЛА ВІД ВІЗАНТІЙСЬКИХ ВЗІРЦІВ 19
і певні пункти опертя для дальших дослідів. Можна одначе вва-
жати стан дослідів до кінця XIX ст. незадовільним, беручи до
уваги замітку Грушевського:

Найкращою студією досі зістається стаття Су-
хомлінова, випущена ще в 1858 р., а досить побіжно
зроблена навіть для того часу!...

...Вона передруквана недавно (1908) в 87 т.
Сборника Отдела русского языка петербурзької ака-
демії. 3

Цим новим виданням користувався частинно Єремін.⁴

Із завважень, які робить Єремін на кінці обговорення
кожного слова в своїй першій інформативній статті, можна зро-
бити деякі висновки. Порівнюванням слів Кирила з візантійськими
взірцями займалось п'ятьох вчених: Сухомлінов (1858), Мевирьов
(1860), Пономарев (1894), Владіміров (1900) і Віноградов (1915).
При обговорюванні восьмого слова (пам'яті отців Нікейського Собо-
ру) згадує Єремін ще новішого дослідника, Орлова (1939),
і крім писань проповідників, хроніку Георгія Арматола. Вже
раньше згадуваного французького дослідника, Вейяна, згадує
він в другій, замикаючій публікації статті.⁵ Ця стаття появил-
ся в друку двічі.⁶

3. М. Грушевський, Історія Української літератури, том 3,
Н.І. 1959, стор. 90

4. И. П. Еремін, "Ораторское искусство Кирилла Туровско-
го", Труды Отдела древнерусской литературы, том 18, М. 1962,
стор. 53 і 57.

5. Там же, стор. 59

6. Друга поява в книзі: И. П. Еремін, Литература древней
Руси, (Этюды и характеристики), "Наука" АН СССР, Спд. литературы
и языка, М.-Л., 1966, стор. 132-143.

ДОСЛІДИ НАД ЗАЛЕЖНІСТЮ КИРИЛА ВІД ВІЗАНТІЙСЬКИХ ВЗІРЦІВ 20

На жаль не подає ґремін вичерпуюче творів, які були за його висловом "джерелом натхнення" Кирилові. Наводить він після всякої правдоподібності тільки джерела більше характеристичні або певніше доказані. Напримір завважає він при першому слові:

В научной литературе указывалась связь первого слова Кирилла со словом Тита Бострийского ("Яко неизмерима глубина"), со словом Иоанна Златоуста ("От чюдес на чюдеса Господня") и др. 7

В одному зі слів, а саме в слові "на Пасху" додаються вчені, крім проповідників патристичного періоду, впливу київського автора, митрополита Іларіона. ґремін подає:

В научной литературе отмечалась связь слова "на пасху" Кирилла со словом "о законе и благодати" митрополита Илариона, со словом Епифания Кипрского на великую субботу ("Что се днесь безмолвие много") и со словом, приписываемым Евсевию Александрийскому ("Возлюбленной, добро есть рещи, каково есть благовещение предтечи во аде"), и др. 8

Грушевський, обговорюючи це слово, наводить певні уривки, подібні до Іларіонових і дає цікаві коментарі:

"...стрічаємо...символіку старого і нового закону, так широко розвинену словом Іларіона, тільки коротшу"... "Але насовується питання - чи се залежність від "Закона і благодаті", чи залежність від спільних віза візантійських взірців? У Кирила така залежність не підлягає сумніву." 9

7 Труды Отдела древнерусской литературы, том 11, М., 1955, стор. 350.

8 Там же, стор. 351.

9. М. Грушевський, Історія української літератури, том 3, Н.І., 1959, стор. 100.

ДОСЛІДИ НАД ЗАЛНЖНІСТЮ КИРИЛА ВІД ВІЗАНТИСЬКИХ ВЗІРЦІВ 21

Продискутувавши інші слова та їхні правдоподібні взірці, Грушевський вертається до проблеми Іларіона- Кирила:

Ті національні струни, які гучать в Законі... не знаходять відгому в творчості Кирила, занятій ~~школами~~ ... (на скільки бачимо) загально-християнськими ідеями й образами. Для них...він знаходив...Багатший, різноманітніший і авторитетніший в очах церковної людини матеріал у письменників грецьких..."¹⁰

Окреме місце в дослідях візантійських впливів на проповідництво Кирила Турівського займає його слово на Томину неділю з описом весни. Майже всі хрестоматії мають цей уривок для прикладу поетичної краси слова проповідника; з другого боку, подібні рядки в Григорія Богослова аж надто кличуть до аналогій. Сухомлінов, помітивши аналогії, вважав символічну інтерпретацію Кирила дуже слабкою художньо, банальним "схоластицизмом", який zdeформував і знищив усю красу оригіналу. Вейян, наводячи думки Сухомлінова, відноситься до них критично.¹¹ Тут знов нам може пригадатись opinія Ю.Бешаров, її вже попередньо наведена думка про літературні смаки XIX-го століття, опанованого наступаючим реалізмом. Сьогодні літературні критики уміють розцінити символіку більш об'єктивно, тому більш прихильно.

Французький критик не є сліпо прихильний нашому проповідникові, про що свідчить його зауваження про "грубість"

¹⁰ Там же, стор. 102.

¹¹ Вейян каже, що Сухомлінов собі "позваляє" в той спосіб критикуючи Кирила. Цитована стаття, згаданий парижський збірник з 1950 р., стор. 47.

ДОСЛІДИ НАД ЗАЛЕЖНІСТЮ КИРИЛА ВІД ВІЗАНТИСЬКИХ ВЗІРЦІВ 22

не тільки мови Кирила супроти його грецьких учителів, але й слов'янської мови загалом.¹² Ми можемо не згодитись з того роду завваженнями, але підсумки міркувань дослідника є дуже для нас цінні з огляду на справедливість, віддану Кирилові. Вейян вважає, що Кирило Турівський відносився з великим пієтизмом до Григорія Богослова не за красу його поезії, а за його авторитет, як великого церковного Святителя.¹³ Вейян порівнявши тексти Назіанзіна в оригіналі та в слов'янських редакціях, ствердив, що Кирило користувався раннім слов'янським перекладом, не оригіналом.

Закидаючи Кирилові кілька разів "незграбність" в порівнянні до його грецьких взірців, він всетаки вичищує його із закиду, робленого Каченовським.¹⁴ Кирило, на думку Вейяна, не тільки не є копістом, але навіть не є учнем грецької школи. Вейян вважає Кирила "більш гнучким" продовжником традицій Іларіона і Теодозія.¹⁵

Перше заключення Вейяна що до богословської залежності Кирила від великих Отців Церкви є вповні виправданим. Однак, попри всі позитиви праці цього дослідника, яких не можна йому відмовити, особливо скрупульянтності в студії

12 Там же, стор. 49.

13 Там же, стор. 50.

14 Статтю свою відкриває Вейян інформацією про дискусію, ведену межі Каченовським і Калайдовичем на сторінках "Вестніка Європи" в 1822 р., закиди Каченовського, оборону Кирила Калайдовичем, працю Сухомлінова, що станула по боці Кирилової оригінальності. Цитований збірник, стор. 34.

15 Там же, стор. 50.

ДОСЛІДИ НАД ЗАЛЕЖНІСТЮ КИРИЛА ВІД ВІЗАНТІЙСЬКИХ ВЕРСІЙ 23

грецьких і слов'янських уривків опису весни, важко повністю прийняти його підсумки. Що Кирило належав до київської літературної школи, про це навіть нема сумніву.¹⁶ Чичевський зачисляє Кирила до тої ж школи, що автора "Слова о полку Ігореві".¹⁷ Але Вейян дещо поспішився з твердженням, що Кирило не був учнем грецької школи, чи шкіл. В згаданій студії він брав під увагу лиш невеличкі уривки його творів, простудіював їх дуже односторонньо, а помітивши певну "незграбність" в порівнянні до грецької елегантії вислову, не пробував шукати інших прикмет грецького ораторства: в композиції, методах персвазії, в ораторських і поетичних образах.

М.Возняк подає відомості про впливи Отців Церкви на Кирила в досить сконденсований спосіб:

В Івана Золотоустого Кирило Турівський перейняв користування євангельськими оповіданнями, ліричні місця дієвих осіб і перші образи проповідей афористичного характеру. Зрештою проповіді Кирила Турівського більше подібні до проповідей наслідувачів Івана Золотоустого ніж його самого. Велика подібність є між писаннями Кирила та царгородського архієпископа Прокла, (напр. в проповіді на квітну неділю), кипрського єпископа Єніфанія (напр. на неділю Мироносиць). Ця подібність помітна в манері протиставити собі минулі й сучасні події.

Є в Кирила Турівського позички також з письменства

16 Напр.: Д7С. Лихачев, "Литература второй половины XII - первой четверти XIII века" (Глава третья), История русской литературы, том I, (Литература X-XVIII в.) гл. ред. Д.Д. Елагой, А.Н. СССР, М.-Л. 1958. стор. 110. Рівнож: М. Чичевський, Історія української літератури, том 2, Н.Й. 1957, стор. 71.

17 Д. Чичевський зачисляє Кирила Турівського до т. зв. письменників "орнаментального стилю". Цитована Історія української літератури цього автора, стор. 154 і далі.

ДОСЛІДНИ НАД ЗАЛЕЖІСТЮ КИРИЛА ВІД ВІЗАНТІЙСЬКИХ ВЗІРЦІВ 24

питань і відповідей...в Оповіданні про чин чорноризців говорить про себе, що він поучає не від себе, а з книг, що він тільки "збирач колосків". І дійсно, свої думки про те, яка має бути чернеча служба, зачерпнув він з писань авви Ісаїї, Мила Синайського, Івана Ліствичника, Максима Ісповідника, Теодора Студита й інших. Таким робом бачимо велике начитання в Св.Письмі..., а зокрема...в аскетичній літературі."18

Із загальних зауважень істориків літератури про по-
зички Кирила з грецьких взірців, варто навести дуже слушні
помічання М.Грушевського:

...новіший дослідник проф.Нікольський резонно
завагався зачислити між Кирилові твори слово на
йордан, знайдене недавно в одному пізнім збірнику
з іменем "Кирила еп.турівського", тому що воно крім
вступу й деяких менших вставок, являється простим
переписанням Промла царгородського. В тих словах, які
з найбільшою правдоподібністю досі зачислюють ся до
Кирилових творів, ми не знаходимо такого невігланого
відписування і навіть тексти св.Письма звичайно циту-
ють ся в них не буквально, а загально, з пам'яти. 19

Глибоке розуміння впливу сакральної патристичної
літератури на наших проповідників XII ст., в тім на Кирила
Турівського, якого він обговорює після Кліма Смолятича, вика-
зує А.Стендер-Петерсен. Поняття про відношення наших проповід-
ників до грецьких взірців як релігійних святоців, скорше, ніж
до риторичного майстрування, тут покривається із думкою Вейя-
на, вже цитованою, і частинно з опінією Грушевського, рівно
цитованою. Нижче подана цитата замикає огляд творчості Кліма
і розпочинає дискусію над творчістю Кирила:

18 М.Возняк, Історія української літератури, том 1,
Львів, 1920, стор.142

19 М.Грушевський, Історія української літератури,
том 3, Н.І.1959, стор.101, 102

...diese allegorische Rhetorik, die im alten Russland gepflegt wurde, nicht als ein gelehrtes Spiel, nicht als eine literarische Koketterie aufgefasst werden, die bücherkundige "Philosophen" sich erlauben konnten. Sie war in der Tat viel eher eine ernste Vorbereitung zur Schäffungeeines fiktiven Stils, dessen letztes Ziel die Poesie war.

...Zur feinsten Entfaltung kam diese Richtung endlich bei dem berühmten Festhomiletiker Bischof Kyrillos von Turov..., der von etwa 1130...lebte und nähebyzantinischer Sitte eine Reihe von Festhomilien für die vielen Feiertage der Kirche verfasste. Es steht ausser Zweifel, dass er griechisch konnte und sich von griechisch-byzantinischen Vorbildern in der Ursprache beeindrucken liess. In einer seiner Homilien räumte er beschieden seine Abhängigkeit von fremden Vorbildern ein. Er gab zu, dass er niemals seine Zuhörer "von sich aus" zu belehren suche, d.h. aus eigenem Wissen, sondern nur "aus den Schriften"... 20

Стендер-Петерсен додає, що Кирило Турівський "не був механічним компілятором", що його твори нагадують "мистецькі мозаїки" і що він мав "літературне розуміння".²¹

Як бачимо, Кирило Турівський, той "збирач колосків", як він сам про себе каже, не був осуджений важко за користування джерелами християнської проповідницької літератури. Оцінки вчених, як Стендер-Петерсена чи Бремінга, який не зміг обійтися без уваги до взірців візантійського проповідництва, обговорюючи стиль Кирила, ставить кожного майбутнього дослідника

20 A. Stender-Petersen, Geschichte der Russischen Literatur, I Band, München, 1957, s. 53

21 Там же, стор. 54

ДОСЛІДИ НАД ЗАЛЕЖНІСТЮ КИРИЛА ВІД ВІЗАНТІЙСЬКИХ ВЗІРЦІВ 26

що шукатиме паралель помежи писаннями Отців Церкви і проповідями Кирила Турівського в положення втертої певности, що паралель можна найти багато, і що вони нашого письменника не понижують як мистця. Заключення Єреміна настільки цікаві, що їх варто навести повністю:

"Праздничные" слова Кирилла Туровского написаны в жанре - одном из древнейших в христианской литературе; тесно связанный с Богослужебной практикой, жанр этот уже в IV в. достиг блистательного расцвета... Риторика Кирилла ...несомненно восходит к риторике... его предшественников. В словах Кирилла обнаруживаются даже прямые реминисценции из указанных авторов... Правда, случаи дословного заимствования встречаются у него сравнительно редко; это или отдельные обороты речи, или метафоры, принадлежащие разным авторам и, видимо, цитируемые по памяти. Как правило, взятое... Кирилл всегда перерабатывал, подчиняя собственному художественному замыслу. Перед нами не литературное подражание в современном смысле этого слова, а проявление типично средневекового пуризма в вопросах формы - забота о "чистоте" жанра, стремление свои произведения поставить в прямую преемственную связь с общепризнанными образцами. 22

Замикаючи дискусію над першою методою дослідів творчости Кирила, можна ще вернутися до питання про знання проповідником грецької мови. В попередньо наведеній цитаті Стендер-Петерсена стоїть, що знання Кирилом грецької мови є "поза всякими сумнівами". Єремін цей факт також припускає, лиш вважає його науково ще недоказаним. 23

22 И.П.Еремин, Литература древней Руси, М.-Л., 1966, стор. 141 - 142.

23 Там же, стор. 142.

ДОСЛІДИ НАД ЗАЛЕЖНІСТЮ КИРИЛА ВІД ВІЗАНТІЙСЬКИХ ВЗІРЦІВ 27

Досліди вчених над залежністю Кирила від візантійських взірців можуть бути зведені до таких конклюдентів:

(1) Кирило Турівський користувався оригіналами або перекладами писань Отців Церкви.

(2) Користувався він ними більше як богослов, чим оратор.

(3) Дослівні позички трапляються в нього рідко, і то лиш в окремих висловах чи образах.

(4) Більшість користування сакральною літературою було в нього пам'ятеве.

Ця порівняльна метода дослідів, оперта на студії візантійських гомілетичних творів і шуканні в них взірців, якими користувався Кирило Турівський, є найстарша і дуже важлива. Вона одначе все переплітатиметься в більшій чи меншій мірі з другою, історично - порівняльною, та третьою, критично-аналітичною.

РОЗДІЛ III

ІСТОРИЧНО-ПОЛІТИЧНА І ЛІТЕРАТУРНА ГЕНЕЗА
ТВОРІВ КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО

Досліди в другому напрямку, що пов'язують творчість Кирила Турівського з історичними подіями, або джерелами іншими від патристичного проповідництва, особливо з літературою Орієнту, були частинно ведені Іваном Франком. Не маючи на жаль доступу до його оригінальної статті про "притчу про сліпця і хромця", мусимо користуватись заувагами інших дослідників, або цитатами, які подає Єремін.

Франко ставився дуже поважно до творів таких, як проповіді чи поучення Кирила Турівського. Про це свідчить цитата одного з новіших дослідників старої української літератури, Леоніда Махновця:

Франко...виходить з положення, що література є виявом духового життя широких мас народу. Тому ті твори, які тисячу разів переписувались, перечитувались, переходили з уст в уста, перероблювались народом, з уст народу знов записувались на папір, мають для характеристики тогочасного духовного життя більше значення, ніж ті твори, які нерухомо лежали в монастирських бібліотеках... 1

В словах Махновця є помітна тенденційна нотка, але подібні думки є відомі з різних праць Франка. Махновець наводить теж опінію Франка про працю Огоновського, що рівнож є

1 Л.Є.Махновець, "Синтетичні праці Франка з історії давньої української літератури", Творчість Івана Франка, Збірник статей, АН УРСР, Інститут Літератури ім. Т.Г.Шевченка, Київ, 1956, стор. 12.

ІСТОРИЧНО-ПОЛІТИЧНА І ЛІТЕРАТУРНА ГЕНЕЗА ТВОРІВ КИРИЛА 29

багатомовною:

Першою спробою цільного викладу всієї історії української літератури Франко вважав працю Огоновського. Водночас він категорично заперечував проти нерівномірного висвітлення цієї історії. Література з XI по XVIII ст. займає в Огоновського один том, тоді як література XIX ст. - п'ять томів...²

Можемо вважати, що того рода завваження і приклад самого Франка, який присвятив більше праць літературі середньовіччя, міг мати вплив на посилення дослідів нашої давньої літератури. До творів, які Франко вважав цінними (що виходить з попередньо наведеної цитати Махновця), можна зачислити і твори Кирила Турівського, бо ми знаємо напевно, що вони багатократно переписувались, багато читались і високо цінілись загалом.³

Як Франко трактував постать Кирила Турівського і його твори, видно зі слів у одній з найпізніших праць вченого:

Плодовитим проповідником був Кирило Турівський, зразу аскет, стовпник, пізніше єпископ, який крім кільканадцятьох проповідей полишив по собі також притчу про сліпця і хромця, майстерний твір духовної белетристики. ⁴

Дещо згадує Франко про притчу і її джерела в своїй

Стор. 19.

² Там же.

³ Грушевський допускає можливість широкої популярності творів Кирила, яких уривки увійшли в напівнародню творчість: "Слово на собор...містить...інвективу на Арія, що нагадує звисний лист запорозців до султана (може бути, що він такий й розширений пізнішими переписувачами)..."М.Грушевський, Історія української літератури, Том 3, Н.и., 1959, сор. 98.

⁴ Іван Франко, Нарис Історії української літератури до 1890, Українсько-Руська Видавнича Спілка, Львів, 1910, стор. 19.

ІСТОРИЧНОПОЛІТИЧНА І ЛІТЕРАТУРНА ГЕНЕЗА ТВОРІВ КИРИЛА 30
 статті до енциклопедичного словаря Брокгауза та Бфрона,⁵ якої
 перших три розділи є в перекладі на українську мову:

Прямий вплив єврейської пропаганди в древній Русі ми бачимо...в перенесенні безпосередньо із єврейських джерел (Талмуда, Мідрашів і пізньої іудейської літератури) деяких легенд, ...притч (про сліпого і кривого) очевидно, не в вигляді перекладів, а швидше за допомогою усної передачі, і навіть деяких релігійних і догматичних поглядів, сліди яких зустрічаються, наприклад у Кирила Туровського. 6

Про цю притчу каже Єремін, покликаючись на Франка і Сухомлінова:

В основу притчи лег широко популярный в мировой литературе аналог о слепце и хромце; аналог з тот в изложении Кирилла Туровского наиболее близок к той версии его, которая читается в Вавилонском Талмуде (беседа императора Антонина с раввином). 7

Історичну сторінку цієї притчі обговорює Єремін в своїй статті на яку покликається.⁸ Безпосередньо подає він в інформативній статті попереджуючій публікації тільки загальне ствердження, що притча це : "...обличительный памфлет, направленный Кириллом против его современников: Феодора, епископа Ростовского, и, очень возможно, князя Боголюбского..."

Про спрямованість притчі проти Боголюбського говорить Житіє Кирила, з якого деякі історики наводять відповідне місце.¹⁰

5 Энциклопедический словарь, т. 41/81 п/т., издатель: Ф.А.Брокгауз (Ляйпциг), И.А.Ефрон (С.-Петербург, СПб. 1904, стор. 300-307. ЦИТ. в книзі: Матеріали до вивчення Історії української літератури, Том I, "Радянська Школа", Київ, 1959, стор. 644

6 І.Я. Франко, "Південноруська література", цит. там же, стор. 60 7 Труды Отдела древнерусской литературы, Том 11, М. 1955, стор. 348

8 И.П. Еремин, "Притча о слепце и хромце в древнерусской письменности", Изв. ОРАС АН СССР, т. XXX, 1935. цит. там же, стор. 348

Напр.Возняк, після наведення майже цілого життя зазначає:"В проложнім житії Кирила згадується епізод з Теодорцем, відношений літописцем до 1169-1172."⁹

Із істориків літератури, що особливо звернули увагу на цей історико-політичний момент треба згадати Водовозова, який говорить:

...наибольший интерес для нас...представляет "Притча о человечестей души и о телеси", являющаяся памятником публицистической деятельности Кирилла Туровского. Эта притча в форме замаскированного памфлета направлена была против князя Андрея Боголюбского и ростовского епископа Федора, объявившего себя, при поддержке князя, автокефальным, т.е. независимым от киевской митрополии. Этот поступок был естественным следствием продолжавшегося феодального дробления древнерусского государства, когда сильное Владимиро-Суздальское княжество, обособившись от Киева в политическом отношении, захотело быть независимым и в церковных делах. 10

Далі цитує Водовозов "Житіє":

Федорца же-пишет древний биограф Кирилла- за укоризну тако нарицаема, сего блаженный Кирилл от Божественных писаний ересь обличил и проклял его: Андрею Боголюбскому князю многа послания написа от евангельских и пророческих указаний. 11

Послання до Андрія Боголюбського, як вже попередньо було згадане, до тепер не знайдені, а може і з політичних причин були знищені. Чим цікава ціла афера "ересі" Теодорця, це саме справа зацікавлення Кирила Турівського в єдності Київської держави, нехай лиш з церковної точки зору, до речі дуже важливої, особливо в ті часи. Ця тверда постава Кирила в справі державної єдності, вірності Києву, як "стольному градові",

9 М.Возняк, Історія української літератури, Л.1980, стор.130
10 і 11 Н.В.Водовозов, История древней русской литературы

ІСТОРИЧНО-ПОЛІТИЧНА І ЛІТЕРАТУРНА ТЕМЕЗА ТВОРІВ КИРИЛА 32

в'яже Кирила й ідеологічно, не лиш стилістично, про що вже бу-
ла згадка, із автором "Слова о полку Ігореві".

В працях історичного змісту є згадки про інцидент
межи Андрієм - Теодорцем і Кирилом, оперті на літописних та
інших історичних джерелах. Історик В.Пашуто інформує:

...при дворе Андрея развернулась большая идеологи-еск.
ческая работа, проникнутая идеями о древности хрести-
анства в ростовском крае (через митие Леонтия, вошед-
шее в летописание и историографию), о равенстве Андрея
Юрьевича и византийского императора Мануила, о древ-
ности местных городов и святых. 12

Політичні події цього періоду дуже поплутані, справи
церковні сильно узалежнені від особистих амбіцій князів, взає-
мин із Візантією та внутрішніх суспільних процесів. Про участь
Кирила Турівського в тих подіях маємо дуже скупі відомості,
які В.Пашуто збирає в кількох словах:

Суздальский край продолжал набирать силу, в новой
столице Владимире - на - Клязме князь Андрей посадил
епископом своего ставленника Федора и потребовал от
патриархии создания здесь самостоятельной митрополии.
Это соответствовало честолюбивым планам князя, помышляв-
шего о подчинении и Киева и Новгорода...Планы князя
и его епископа встречали противодействие Смоленска, Во-
лыни, Турова, и других центров, чьи церковники, в
частности туровский епископ Кирилл, обличали их. 13

Цей протест, в якому Кирило Турівський брав таку

"Просвещение", Москва, 1966, стор. 79 - 80.

12 В.Пашуто, Внешняя политика Древней Руси, "Наука",
Москва, 1968, стор. 190- 191

13 там же, стор. 196

ІСТОРИЧНО-ПОЛІТИЧНА І ЛІТЕРАТУРНА ГЕНЕЗА ТВОРІВ КИРИЛА 33

активну участь, закінчився жорстоким покаранням Федорця митрополитом Константином, греком, що займав тоді катедру в Києві.¹⁴ Це однак не вказує на візантійські симпатії Кирила. Плано́вий наступ візантійства на Київ був сильний у попередньому столітті, частинно з початком XII ст.,¹⁵ але за життя Кирила взаємини з Візантією були дружні.¹⁶

В Грушевського докладнішого вияснення церковного конфлікту нема, хоч багато сторінок присвячено Андрієві Боголюбському.¹⁷ Цікавість становлять рівнож відомості, подані Грушевським, про значення Турова і турівської землі.¹⁸

В літописах, якими користувались усі дослідники, безпосередньої згадки про Кирила Турівського нема, є однак приблизна дата смерти або уступлення Кирила з позиції єпископа, чим усі історики чи біографи користуються.¹⁹

14 Св'ят. Д-р. Юрій Федорів, Історія церкви в Україні, Торонто, 1967, стор. 73.

15 Микола Чубатий, Історія Християнства на Русі-Україні, Том 1, (до р. 1353), Рим-Нью Йорк, 1965, стор. 429-495.

16 История Византии в трех томах, Том 2, С.Д.Сказкин отв. редактор, Изд. "Наука", Москва, 1967, стор. 352-353.

17 М.Грушевський, Історія України-Руси, Том 2, XI-XIII вік, Нью-Йорк, 1954, стор. 191-203.

18 Там же, стор. 300-309.

19 Полное собрание русских летописей, Том 2, Ипатьевская летопись, АН СССР, Институт Истории, Москва, 1962, (текст видання з 1908, С-Пб), стор. 627.

Грушевський допускає можливість уступлення Кирила з
 20
 єпископської катедри перед смертю. Бремін виключає цю можли-
 вість, чим дає своє рішення в справі направлення повісті Кирила
 про безпечного царя. Бремін наводить opinie вчених Голубінського,
 Геца і Горського, склонюючись до заключень двох перших вчених,
 21
 відкидаючи думку останнього. Ім'я Василя, ігумена Печерсько-
 го, знаходиться лишень в пізніших відписах притчі, тому припущен-
 ня Бреміна, що це вже пізніша інтерполяція, має основи.

Текст повісті виказує деякі моменти великої скромнос-
 ти письменника, що дало Гецові причину припускати, що це твір
 один з ранніх, ще перед поставленням Кирила в єпископи. Оче-
 видно, це ще не може бути доказом на почуття в Кирила меншого
 церковного авторитету: скромність Кирила, це не лиш прикмета
 вдачі аскета, але й один із художніх засобів, якими він ко-
 ристується, про що буде докладніше мова в дальших розділах.

Над сюжетом повісті також велась невеличка дискусія.
 Сухомлінов вважав, що Кирило позичив собі цей східний повісте-
 22
 вий матеріал із повісті про Варлаана і Йоасафа. Франко не за-
 23
 перечував цього, тільки уточнив джерело.

20 М. Грушевський, Історія української літератури, том 3,
 М. І., 1959, стор. 89

21 Труды Отдела древнерусской литературы, Том 11,
 М. 1955, стор. 345

22 М. І. Сухомлінов, "О сочинениях Кирилла Туровского"
Рукописи графа Уварова, Том 2, СПб., 1858, стор. 53-57. (цит.
 Бремін, там же.

23 "...притчу... К. Т. пізнав не з грецького, а з індів-
 ського жерела, в версії девчому зближеній до Ібн-Хісдаєвої, і
 то... в усній переповідці, і... переробив її будову..." (цит. там же.

ІСТОРИЧНО-ПОЛІТИЧНА І ЛІТЕРАТУРНА ГЕНЕЗА ТВОРІВ КИРИЛА 35

Найменш дослідженням вважає Єремін сказання про чин чорноризців. Одинокими вченими, що висказали свою думку в справі цього твору мали б бути: Гец, який на підставі тексту пробував доказати час написання твору, і Сухомлінов, який пов'язує цей твір із літературою питань та відповідей.²⁴

В урочистих проповідях Кирила Турівського є менше зв'язку з літературою іншою від сакральної або з історичними подіями. Однак деякий зв'язок знайти можна.

В статті "Ораторское искусство Кирилла Туровского" Єремін звертає увагу на ряд висказаних слів при кінці слова о розслабленім.²⁵ Дослідник пов'язує ці вислови із подібними в "Притчі про душу й тіло":

"Выпаде зтот близко напминает даже по форме²⁶ аналогичныіе предостерегающие строки "Притчи о душе и теле" Кирилла, направленные против его современника - ростовского епископа Феодора. Это дает основание отнести данное слово, а быть может и весь цикл в целом, к 60-м годам XII в." ²⁷

²⁴ Там же, стор. 347

²⁵ "Разумйте же вси слова силу...по в'єсприятии же всякого священнаго сана горе с'єгрѣшающему, реку же по мнѣнствѣ, и по иерѣйствѣ, и в самомъ епискупствѣ не боящимъся Бога." Труды Отдела древнерусской литературы, Том 15, стор. 335

²⁶ Водовозов наводить деякі відповідні цитати з "Притчі" напр. "имени деля висока и славна жития на епископский взыти дерзну сан." і т.п. Таких натяків у притчі більше, напр. "Ничто же Богови тако любо, яко же не в'єзноситися в санѣх, и ничто же тако не мерзит ему, яко же самомнивая величавая гордость о взятии сана не о Бозі" і т.д.

²⁷ И.П.Еремин, Литература древней Руси, Этюды и характеристики, М.-Л. 1966, стор. 138

ІСТОРИЧНО-ПОЛІТИЧНА І ЛІТЕРАТУРНА ГЕНЕЗА ТВОРІВ КИРИЛА 36

Прочитуючи докладно слова Кирила Турівського можна
 знайти ще більше натяків на його сучасні історичні події. До
 них належать слова при закінченні проповіді на неділю миронос-
 сиць:

"Пождать Свѣте, всѣмъ намъ Твою помощь, буди по-
 кр'ѣвъ граду нашему отъ всякаго зла, подавай князю
 на противныя побѣду и заступаая его отъ всѣхъ види-
 мыхъ и невидимыхъ врагъ, миръ же глубокъ, и с'ѣдравіе теле-
 си, купно же и души его проси спасенія." 28

Це слово носить в публікації Єреміна порядкове число 4. Слово
 ч. 5(о розслаблені) вчені відносять, так як і притчу, до 60-тих
 років XII ст.²⁹ Можливо, що слово 4-те було написане скорше,
 з кінцем 50-тих років XII ст. Грушевський про події тих часів
 пише:

Ізяслав Давидович...з дуже значними силами присту-
 пив...під Туров...Облога протягалася десять тижнів...
 Два роки пізніше прийшлося Юрієві витримати новий напад:
 Мстиславичі з синами Андрія Володимировича обложили
 його в Турові. 30

Цікаві подробиці про перший наступ на Турів подає Київський
 Літопис під 1158 р.:

В то же лѣто иде Изяслав'ъ на Ярославича к Турову
 и с ним'ъ иде Ярослав из Лучьска...и Володимир...тому
 бо искаху Турова и Полчане пришедше к Турову пожгоша
 села около его..." 31

28 Труды Отдела древнерусской литературы, том 13,
 М., 1957, стор. 425-426.

29 "Притча л душе и теле...была написана Кириллом
 Туровским в 60-х годах XII в.(не ранее 1160-1162 гг...)..."
Труды Отдела древнерусской литературы, том 11, стор. 342.

30 М.Грушевський, Історія України-Руси, Том 2, XI-XIII
 вік, стор. 187-188.

31 Полное собрание русских летописей, Том 2, Ипатьев-
 ская летопись, М., 1962, стор.491.

ІСТОРИЧНО-ПОЛІТИЧНА І ЛІТЕРАТУРНА ГЕНЕЗА ТВОРІВ КИРИЛА 37

Натяк на небезпеку, в якій могло знаходитись місто в час виголошування проповіді, літописні відомості про облогу міста, палення сіл, все це могло б, зійшовшись, вияснити наявність драматичного плачу Богородиці в першій частині Слова. Однак доказувати це є поза обсягом моєї праці, тому мусу залишитись в цьому пункті тільки з побажанням дальших розшуків.

Твір Кирила Турівського, який є поза моїми студіями, канон княгині Ользі, заслуговує в цьому місці для паралелі на бодай невеличку згадку. Помежи похвалами і молитвами є в ньому і такі слова, що повторюються двічі, лиш з малими змінами: "Преси мира князем и на поганья побѣды,..." і знов: "мир'ѣ неподвижим князем испроси и на поганья побѣду..." 32 Слова ці нав'язують і до подій в Турові, а також до ідеологічного змісту, навіть до деяких слів фіналу Слова про Ігорів похід.

Незвичайне багатство змісту слів і поучень Кирила Турівського приманює до дослідів їх історичного тла. Та це тло і літературні джерела, на яких він спирався, становлять тільки підпору його мистецької творчості. Кирило-наш "Златоуст", звернув на себе увагу як великий поет і стиліст.

Наступний розділ розгляне досліди над художньою формою проповідей Кирила Турівського.

32 М. Грушевський, Історія української літератури, Том 3, Н.Й. 1959, стор. 104

РОЗДІЛ IV

ДОСЛІДИ НАД ФОРМОЮ ПРОПОВІДЕЙ КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО

Із дослідників, які занялися аналізою форми проповідей Кирила Турівського, найбільший вклад в науку дав Бремін, а з його попередників Грушевський і Чижевський. Цінні зауваження про форму проповідей знаходяться в Стендер-Петерсена й Возняка. Із найновіших дослідників, що в праці про староруську літературу згадують форму творів Кирила, найцікавіші помічення зробив Ліхачов.¹

Проблеми, які заторкують дослідники, можна скласифікувати за такими пунктами:

- 1.- композиція, цілісність і проблема часу,
- 2.- теологічні поняття і їх художнє значіння,
- 3.- драматизація викладу і роля природи,
- 4.- символ, алегорія і символічний паралелізм,
- 5.- антитеза, анафора й ампліфікація,
- 6.- ритмічні одиниці й мовні засоби в творах Кирила.

Пристаючи до аналізу форми творів Кирила Турівського у вищеподаній схемі, мушу зазначити, що не всі зі згаданих вчених займаються тими самими проблемами, не всі теж мають однаковий підхід чи конклюдент.

¹ Д.С.Лихачев, Поэтика древнерусской литературы, Академия Наук СССР, Институт Русской литературы, (Пушкинский дом), "Наука", Ленинград, 1967.

1. Композиція, цілісність і проблема часу.

Розглядаючи композицію слів Кирила Турівського слід звернути насамперед увагу на місце слова в літургії. Дуже слушно підмічує Єремін особливий характер проповідей Кирила, як частину урочистого, радісного свята:

Речи Кирилла замечательны прежде всего тем, что они полностью соответствуют своему назначению: каждой строкой они создают атмосферу необыкновенного по подобию праздничного ликования... Речи свои сам он рассматривал как составную часть праздничной литургии, как "соло" в хоре, как "песнь" в честь праздника... 2

Аналізуючи детально композицію слів Кирила Єремін прецизує характеристику кожної із частин проповіді:

...Каждое слово делится на три более или менее самостоятельные части... Объединенные единством стилистического строя слова в целом, они... имеют... свои, только им присущие художественные особенности.

Вступление - часть речи, которой Кирилл Туровский придавал, ...большое значение: текст хранит следы очень тщательной, заранее обдуманной работы... 3

Єремін звертає увагу на невеликий розмір вступу, а при тім так само його форму, щоб звернути увагу слухачів, змусити їх "насторожитись". Кирило - як інформує Єремін - пояснює на початку тему проповіді, свято, про яке буде мова, при тім перепрошує слухачів за його "безсилий у". Єремін називає вступ Кирила "умовно - риторичним" і традиційним, але збагаченим.⁴

2 И.П.Еремин, "Ораторское искусство Кирилла Туровского", Литература древней Руси, (Этюды и характеристики), М.-Л., 1966, стор.135-138.

3 Там же, стор.135.

4 Там же, стор.136.

ДОСЛІДИ НАД ФОРМОЮ ПРОПОВІДЕЙ КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО 40

Цікаво характеризує Бремін перші рядки вступу слів Кирила:

Первые строки вступления у него всегда носят подчеркнуто афористический характер. Краткие, строго симметрические по форме...они звучат, как фанфары...⁵

Про центральну, наративну частину, говорить Бремін, що вона є оповіданням "особливого типу", свободним переказанням євангельських подій, найчастіше при допомозі сюжетної ампліфікації.⁶

На закінчення -каже Бремін - Кирило звертався до слухачів з проханням прославити свято, або до героїв оповідання з похвалою чи молитвою. Дослідник звертає увагу на високу риторичну структуру Кирилового фіналу урочистих слів.⁷

Композиційна структура проповідей в'яжеться зі стилевою суцільністю творів Кирила. Бремін помічає ту стилеву суцільність в трактуванні Кирилом наративної частини проповідей:

Изучение показывает, что Кирил Туровский очень дорожил художественным единством своих ораторских произведений. С целью сберечь это единство он иногда почти полностью повествование растворял в риторическом строе того произведения, в состав которого оно входит. Таков, допустим, его рассказ о входе Христа в Иерусалим...Рассказ разбит на дробные эпизоды,... в форме...риторических тирад..."⁸

5 Там же.

6 Там же, стор. 133 - 140

7 Там же, стор. 141

8 Там же, стор. 139-140

ДОСЛІДИ НАД ФОРМОЮ ПРОПОВІДІЙ КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО

41

Подібно, хоч дуже коротко, характеризує композицію слів Кирила Турівського Стендер - Петерсен.⁹

Оцінка композиції слів Кирила Турівського Грушевським доволі гостра. Під тим кутом погляду він праці Кирила зі словом Іларіона:

Він стоїть німче...також в загальній композиції. Коли "Закон" являється взірцем строгої, лінійної, гармонійної композиції, яка від початку до кінця розвиває одну гадку, то твори Кирила дуже часто не визначаються суцільністю. Напр. його слово на провідну неділю...Інші твори мають більше суцільного зв'язку, але вступ часом слабо в'яметься з самим словом (як напр. в слові о послабленні).¹⁰

Останнє зі згадуваних слів, одне з найпопулярніших, також часто згадуване дослідниками, має початок у прославленні Божої величі: "Незмѣрна небесная вы́сота..." і т.д. Приглянувшись вступові, важко згодитись з Грушевським, бо "незміримість" Божої ласки якраз і є темою євангельського оповідання, а якщо б перші слова були лиш "символічним паралелізмом", це було б тою притаманною рисою писань Кирила, на що звертає увагу Ліхачов.¹¹

Ліхачов у більшій мірі від Зреміна звернув увагу на ще одну цікаву сторінку творчости Кирила Турівського, що є zarazом одною з характерних примет літератури середньовічної Русі. Це є проблема часу, чи точніше понадчасовости літературної дії.

⁹ Стендер-Петерсен, цитована праця, стор. 57

¹⁰ М. Грушевський, Історія української літератури, том 3, Н.Й. 1959, стор. 102

В книзі, присвяченій поетиці староруської літератури, Міхачов заторкує проблему часу неоднократно. Вперше звертається він до неї в підрозділі про літературну етикету, розділі "Поетика художнього узагальнення", де він цікаво конфронтує проблеми сучасної літератури і середньовічної.¹¹ Другий раз вертається дослідник до проблеми понадчасовості в розділі, призначеному цій же ділянці студій: "Художній час в староруській літературі", де він вивчає "вічність" явищ так релігійного, так і повсякденного характеру.¹²

В цьому самому розділі, в підрозділі: "Аспекти 'вічності' в проповідницькій літературі", для прикладу автор наводить якраз уривки з проповідей Кирила Турівського. Міхачов дуже цікаво вивчає одну з дуже характерних прикмет проповідництва Кирила, саме намагання автора поставити слухачам дію "перед очі", актуалізувати її. Головну причину цього засобу

11" "Ю.Тынянов в статье "О литературном факте" выдвинул особой принцип литературного развития - борьбу с автоматизацией... Этого не было в древней Руси. Там произведения жили многими столетиями... Не было ясного сознания движения истории, движения литературы, не было понятий... современности." цит. з книги: Д.С.Михачев, Поэтика древнерусской литературы, АН СССР, "Наука", Ленинград, 1967, стор.100

12 "Время для древнерусского автора не было явлением сознания человека... Время было подчинено сюжету... С одной стороны, существовали "вечные" явления в высоком, религиозном смысле этого слова... с другой стороны - неизменяющимися во времени казались очень многие явления "низкой жизни."

Цит. там же, стор.254 -255

добачає дослідник в розумінні християнського свята:

Христианские праздники - это не только память о событиях священной истории... События вновь и вновь совершаются ежегодно в одно и то же время. Они не исчезли... Хотя они относятся к прошлому, но... являются и фактами настоящего.

Вот, например, с какой настойчивостью подчеркивает Кирилл Туровский в своей проповеди на Фомину неделю, что все ...совершается сейчас, в данный день и данный момент: "Днесь ветхая конець прияха..." і т.д. 13

Бремін не займається настільки детально проблемою часу, але його помічення хоч короткі, та влучні. Цей талановитий дослідник вживає метафоричного вислову про час Кирила: він "перекидав міст з минулого в сучасне", старався "зробити слухачів безпосередніми свідками євангельської події", пробував "піддержати ілюзію різними способами" вживаючи для цього засобів граматичних форм. Бремін звертає увагу на вживання теперішнього часу, замість минулого, Кирилом, часте уживання на початку оповідань про окремі епізоди слів таких як: "днесь", "ныіне", формального запрошування слухачів до участі в події. Бремін закінчує свої помічення конклюзією: "В результате все смещалось: далекое становилось близким, прошлое - сегодняшним днем." 14

13 Міхачов, цитована праця, стор. 281

14 Н.П.Еремин, "Ораторское искусство Кирилла Туровского", Литература древней Руси, М.-Л., 1966, стор. 186

Ця понадчасовість дії є одною з прикмет не тільки релігійного, але й світського письменства доби, що знаходить напр. Бешаров у своїй праці про образність "Слова про Ігорів похід".¹⁵ Однак головному джерелу цього явища таки треба шукати в релігійних поняттях письменників, як це зрозумів Ліхачов. Цей вчений присвятив багато уваги зв'язковій формі проповідництва з християнською ідеологією середньовіччя та іконографією.^{15А} Твори Кирила Турівського дають багатий матеріал до помічень на цю тему і їй розглядові присвячено буде наступний підрозділ.

2. Теологічні поняття і їх художнє значення.

"Художня проза Візантії постала під впливом кінечности рятуння...правовірности церкви в боротьбі з поганями і єретиками"-твердять Л.А.Фрейберг і Т.В.Попова.¹⁶ Тут вчені бачать початок не лиш полемічної чи екзегетичної літератури, але і проповідницької. Кирило Турівський, черпаючи, як це було доведене в попередніх розділах, з ортодоксальних візантійських джерел, не міг обійтися без впливу теологічних понять і в їх художніх висловах, що вже там закріпилися і прибрали характер обов'язкових формул. До таких теологічно - художніх

15 Ю.Бешаров, цитована праця, стор.79,80,81.

15А Редагування збірника: Взаимодействие литературы и изобразительного искусства в древней Руси, Труды Отдела древнерусской литературы, Том XXII, АН СССР, "Наука", М.-Л.1966.; та ін.

16 Л.А.Фрейберг (Отв.ред), Памятники византийской литературы IV-VI веков, "Наука", Москва, 1968, стор.26.

ДОСЛІДИ НАД ФОРМОЮ ПРОПОВІДЕЙ КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО

45

засобів належить символ, символічний паралелізм, алегорія, трактування портрету Христа, Богородиці чи святих і повістеві деталі, пов'язані з іконографічною традицією.

Тому, що не всі вчені звернули увагу на теологічний характер символу в проповідях Кирила, цьому художньому засобові, так як і алегорії чи символічному паралелізмові буде присвячено окремий підрозділ. Цей підрозділ розгляне лиш досліді вчених, які вбачали в деяких риторичних засобах Кирила Турівського релігійне підложе.

Д.С.Ліхачов добачується теологічних джерел в метафорах - символах Кирила; Що він черпав з того ж самого джерела з якого черпали інші проповідники він вважає цілком нормальним явищем, теологічною konieczністю. Тому індивідуальність проповідника виходила лиш в дальшій розгорненні символу чи метафори. Ліхачов пояснює:

...тесная связь образа и средневековых теологических учений приводила к тому, что одни и те же символы повторялись, были привычными и традиционными. Они черпались из одного и того же теологического фонда. Искание общего, "вечного", устранение индивидуального создавало однообразие в выборе образов. Поэтому писатели нередко компенсировали себя тем, что создавали из символов целые картины... Кирилл Туровский в "Слове на Фомину неделю" приводит сложную параллель между пасхой и весенним временем года, сливая традиционный символ пасхи в реальную картину...: "Ныне зима греховная поваяниемъ престала есть и лед неверия благоразумиемъ растаяся..." і т.д. 17

ДОСЛІДИ НАД ФОРМОЮ ПРОПОВІДЕЙ КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО 46

Ліхачов твердить, що вияснення різних символів знаходилося в книгах таких як Шестоднев, Фізіолог і тому подібних, широко відомих в середньовіччі як на Сході, так і на Заході. Він знаходить, що символами "вічних" чи "понадчасових" зв'язків були між іншими рослини, дорогоцінні каміння, відношення між числами. Вчений помічав, що ця символіка створювала з усього "ап'юріорну систему".¹⁸ В символіці він добачає рівноджерела "літературних штампів", таких помітних в агіографічних творах середньовіччя.¹⁹

Зі завважень Ліхачова нам найцікавіші його опінії про метафору в середньовічних творах і її походження:

...соединековий символизм часто подиеняет метафору символом. То, что мы принимаем за метафору, во многих случаях оказывается скрытым символом, рожденным поисками тайных соответствий мира материального и "духовного". Опираясь...на богословские учения...символы вносили в литературу сильную струю абстрактности. В противоположность метафоре, сравнению, метонимии символы были вызваны к жизни по преимуществу абстрагирующей, идеалистической богословской мыслью...Когда в "Слове на пасху" Кирилл Туровский говорит о главе ада и о жале ада, он подразумевает определенные средневековые представления об аде, как о морском чудовище-звере Левиафане,- представления, нашедшие отчетливое отражение не только в литературе, но и в живописи. 20

Ліхачов вважає, що метафора, будучи символом в тих середньовічних творах, є виявом дуалістичного сприймання світу. Таке

18 Там же, стор. 160.

19 Там же, стор. 161.

20 Там же, стор. 162.

пояснення зближає, саме собою, літературу християнських проповідників того часу, окремо наших, з ідеологією Платона,²¹ про що дослідники по тім боці "залізної заслони" можуть говорити лиш з великою обережністю.²² Про обережність Міхачова свідчать лапки, в які він взяв слово "духовий" по відношенні до світу (в цитаті на попередній сторінці). Одначе, хоч обережні, його завваги дуже цінні. Він бачить в Кирила більше прикмет тої "дуалістичної духовости", як він її називає, в формі символів:

Даже тогда, когда Кирилл Туровский в своем "Слове на собор святых отцов" называет архиереев "высокопарными орлами", которые "не у трупа, н'ь у живого тела Христова собираются, его же ядше в бесконечныя веки живут", - он имеет строго теологические понятия, отразившиеся в самой архиерейской службе и в архиерейском облачении... Ни одно из приводимых здесь Кириллом сравнений не является чисто метафорическим: каждое из них подразумевает богословское учение, отразившееся и в учении об евхаристии и в тексте "Физиолога" об орле. Почти всегда приводимые Кириллом Туровским сравнения основываются не на реальных наблюдениях, а на символическом параллелизме; сравнения или метафоры, основанные на реальном сходстве, встречаются у него гораздо реже. 23

21 Frederick Copleston, S.J., A History of Philosophy, Volume I, Greece & Rome, Image Books Edition, Garden City, New York, 1962, Part I, pages: 224, 225, 229, 230, 232; part II, pages 115-6

22 В одиновій праці, присвяченій історії філософії в Україні, автор намагається доказати матеріалістичні основи української філософії, хоч наводить (для збивання) тези Мірчука про ідеалізм українців. (стор.15). Як одинокого послідовника Платона в літературі княжої доби наводить він митрополита Никифора - грека, що написав "Послання" до князя Володимира Мономаха (стор.43).

Праця: Д.Х.Острианин (голова ред. колегії), Нарис Історії Філософії на Україні, АН УРСР, Інститут Філософії, "Наукова думка", Київ, 1933.

23 Д.С.Лихачев, цитована праця, стор.163

Ліхачов стверджує існування подібної теологічно - іконографічної символіки і на Заході,²⁴ не відмовляючи їй ідеологічної близькості зі східною. Коли ми приймемо твердження Ліхачова про розуміння Кирилом ада як морського звіра, Мевіятана, то його доволі в символіці так літературній, як і іконографічній.²⁵ За законами сакральної іконографії навіть Заходу, треба було б розуміти "радість на Небесах" з причини Христового Вознесіння, яку описує Кирило - також алегорично.²⁶

Єремін помічає в Кирила Турівського "іконографічність" опису, особливо в згаданім слові "На Вознесіння". Навіть наводить схожість із фреском в церкві Спаса -Нередиці. Також він стверджує вірність Кирила так своїм "літературним попередникам, як і сучасним йому іконописцям".²⁷

Однаке на символ і алегорію має він погляд відмінний від Ліхачова. Для Єреміна Кирило Турівський - це в першу

²⁴ Там же, стор. 160 та 161

²⁵ Rosemond Tuve, Allegorical Imagery, Some Mediaeval Books and Their Posterity, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1966, pages 20-21, 28, 35, 107-108.

²⁶ "In the dragon fight the entirely public and unmistakable images of Eden and Serpent and heaven's rejoicing hosts make the huge image completely foolproof. It is inescapable that we read it allegorically." *ibid*, p. 107

²⁷ И.П.Еремін, Литература древней Руси, М.-М., 1968, стор. 137

чергу поет, не богослов:

В научной литературе ...высказывалось мнение, что сюжет интересовал Кирилла не сам по себе, а...как материал для аллегорического иносказания. Это однако не так. Разного рода аллегории действительно сопровождают его пересказы евангельских событий, но занимают в них сравнительно очень скромное место; есть слова, где они вообще отсутствуют (четвертое слово, восьмое). Аллегорическое иносказание никогда не было основной целью Кирилла, и в этом его коренное отличие от церковных писателей так называемой александрийской школы. Он никогда не подчинял текст писания какой-либо определенной, строго продуманной богословской концепции. Свои аллегорезы Кирилл, скорее постчем богослов, изобретал, руководствуясь не столько логическим анализом текста, сколько чувством, радостно взволнованным в обстановке праздничного Богослужения. 28

Бремін, вищенаведеними твердженнями, дає відповідь на питання, який зв'язок мало проповідництво Кирила зі школою олександрійською. Однак в інших дослідників такої виразної постанови нема. Більшість вчених в'яже Кирила під оглядом школи (не лиш льокально, як Київської, про що вже була мова), з Климом Смолятичем, який був "прихильником символічної інтерпретації святого писма," що твердить напр. Чижевський. 29 Думка Стендер - Петерсена про ораторську техніку символів та "заховану думку" в конкретних образах Кирила, зближається до opinii Бреміна. Він твердить що ця техніка "не має нічого спільного з релігійним містицизмом." 30 Всетаки, беручи до уваги

28 Там же, стор. 138 - 139

29 Д. Чижевський, Історія української літератури, Н.А. 1959, стор. 146

30 А. Стендер - Петерсен, цитована праця, стор. 54

цілість творчості Кирила Турівського, рівнож цілість дослідів, пов'язаних з його ідеологією, з яких деякі були обговорені в двох попередніх розділах, незалежно від того, як трактуватимемо його символіку, мусимо ствердити, що творчість Кирила була глибоко християнською, пересякнутою ідеєю вірності Церкві. Як великий аскет і стовпник, про що знаємо з його біографії, і про що говорять його три поучення, особливо поучення ченцям, Кирило займав виразне місце по тому боці барикад у духовій війні, що велась у його часах, по якому стояли ті, які "боролись проти спокус цього світу". Ту війну бачить виразно Чижевський, а потягнула вона за собою "літературний (а почасти й ідеологічний) розвиток".³¹

В творах Кирила Турівського можна помітити не лиш "іконографічність" описів подій, як це був замітив Бремін, але й опису осіб, портрету. Кирилів Христос, Богородиця, Йосип з Ариматеї, навіть "невірний" Хома, зображені з великою гідністю, відповідним для кожного з них стажем, а над усе стилізацією, яка ритмом мовних одиниць нагадує ритм фалдів на одягах святих на іконах, деформує їх постаті й обличчя для ідеалізованого підкреслення духа, а не тіла. Можемо ствердити тут зв'язок християнського образотворчого мистецтва з літературою середньовіччя. Думка мала вплив на форму, а зміст слова на образ. Такий вплив "словесного портрету" на малярський

31 Д.Чижевський, цитована праця, стор. 186.

помічає Лихачов:

Художник був нередко начитанным зрудитом, комбиниравшим сведения из различных письменных источников в росписях и миниатюрах. Даже в основе портретных изображений святых, князей и государей, античных философов или ветхозаветных и новозаветных персонажей лежала не только живописная традиция, но и литературная. Словесный портрет был для художника не менее важен, чем изобразительный канон. Художник как бы восполнял в своих произведениях недостаток наглядности древней литературы. 32

Всі помічення згаданих дослідників дуже цінні і відкривають нові горизонти для дальших розшуків. Особливо шукання впливу проповідей Кирила Турівського не лиш на літературу але і на малярство в Україні становило б цікаву ділянку дослідів мистецтвознавців. Вплив такий можливий і через популярність проповідей, і через велику живість оповідання, малярські стимулюючих образів. Це є очевидно поза об'ємом моєї теперішньої праці і справа майбутнього.

До певної міри пов'язаною зі "словесним портретом" в проповідях Кирила Турівського є драматизація його викладу, а з символічним трактуванням опису дійсності - роля природи. Наступний підрозділ присвячений цій ділянці творчості Кирила Турівського, трактуванню ним євангельського сюжету засобами драматичного, ліричного та ліро - епічного жанрів. Досить велика кількість вчених звернула на ці засоби увагу. Їх помічення цінні і цікаві, не менше як тих дослідників, що занялися теологічними основами форми проповідей.

3. Драматизація викладу і роля природи в творах Кирила Турівського.

Більшість дослідників звернуло увагу на драматизацію євангельського сюжету Кирилом Турівським, впровадження ним численних монологів та діалогів. Найбільш зацікавилися приміненням цієї форми Грушевський, Чижевський та Стендер - Петерсен. Цікаві - хоч невеликі - зауваження на тему навіть певної "театральності" деяких деталей зробив Єремін. Цього ж вченого стаття, що не відноситься безпосередньо до Кирила Турівського, лиш загально до літератури тої доби, має дуже важливі висвітлення питання "реалістичності" драматизованих чи наративних місць в проповідях нашого гоміліста.

Грушевський присвячує багато місця діялогам і монологам в проповідях Кирила, поміщує певну кількість їх в оригінальній або змодернізованій мовах.³³ Особливо зацікавив Грушевського той артистичний засіб Кирила, в якому знаходять вчені найбільше ліризму, це є похоронний плач. Для прикладу Грушевський наводить монолог Богородиці та Йосипа з Ариматеї. Ці самі голосіння Стендер-Петерсен³⁴ і Чижевський³⁵ вкладають в рубрику драматизації. Чижевський згадує також побіжно промову Йосипа до Пилата, розмову Христа з Хомою, звернення

33 М. Грушевський, Історія української літератури, Н.І. 1959, стор: 93- 96, 97, 99.

34 Стендер-Петерсен, цитована праця, стор. 36

35 Чижевський, цитована праця, стор. 139-140

янгола до мироносиць, а найдовше затримується над розмовою Христа з розслабленим, наводячи з неї цитати в сучасній українській мові. Чижевський згадує більшу кількість "розмов":

Про зцілення розслабленого розмовляють між собою книжники... В іншій проповіді оздоровлений сліпонароджений вихваляє Христа, в дальшій проповіді янголи, пророки, святі розмовляють у небі про вознесення Христове.

Отже, цілий ряд проповідей "драматизовано". Але якими б риторичними не були всі ці промови та розмови, вони вносять у проповіді людські, теплі, близькі слухачеві ноти. 36

Як бачимо, Чижевський крім "тепла" помічає і риторичність драматизованих пасажів у проповідях Кирила. На цю риторичну сторінку монологів та діалогів звертає увагу Єремін.

Єремін бачить риторичну закраску усіх частин Кирилових проповідей. Кирилове трактування наративної частини Єремін називає "риторичним жанром оповідання", який постав завдяки Кирилові попри жанри оповідань літописних та агіографічних.³⁷ Той "розчин" оповідання в риторичнім порядку Єремін приписує бажанню Кирила зберегти єдність композиції.³⁸ Розбиття оповідання на дрібні епізоди, монологи і діалоги, вважає він диктованими тими самими мотивами. Єремін вважає,

36 Там же, стор. 142.

37 Н.П.Єремін, Литература древней Руси, М.-Л.1936, стор. 139.

38 Там же.

ДОСЛІДИ НАД ФОРМУ ПРОПОВІДЕЙ КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО 54

що Кирило залюбки користувався цими засобами:

...задача повествования заключалась в том, чтобы связать в одно целое эти диалоги и монологи...И последнему способу Кирилла прибегал тем охотнее, что прямая речь у него ничем...не отличается от речи косвенной, авторской, - разве несколько иной синтаксической структурой, более короткими предложениями.

Прямая речь у Кирилла риторически условна; в слове третьем...Христос цитирует писание...т.е. делает то, что... мог бы сделать за него и автор. Она никогда не носит у него заметного выраженного индивидуального характера, в зависимости от персонажа...В этом отношении все монологи героев Кирилла однотипны. Единственное исключение - плач Богонатери у ног распятого Христа...трогательно лиричен...Каждый монолог...по стилистическому строю своему...в миниатюре воспроизводит слово в целом... 39

Хоч, правда, не відділюючи окремого місця драматизації тексту Кирилом, Бремін ту драматизацію по своєму аналізує і знаходить їй місце в цілості даного оповідання чи навіть слова. Найцікавіше з помічень на тему драматизації окремих епізодів буде одначе, на мою думку, знайдення в словах Кирила форми містерії, що вже є театральною формою, відомою в середньовіччі:

В изложении Кирилла евангельские события - небольшие мистерии (в составе слова); действие их разворачивается то на земле, то на небе - в раю, то в преисподней; наряду с людьми участие в действии принимают и небожители, и сатана с подручными ему полчищами демонов. 40

Тема, яку порушив тут Бремін дуже побіжно, так як і багато інших, вимагає докладних спеціальних студій. Можна б шукати схожостей поміж уривками проповідей Кирила та

39 Там же, стор.140

40 Там же, стор.137

існуючими в той час містерійними видовищами, шукати літературних, теологічних та іконографічних джерел. Такі дослідисправа майбутнього.

Можна також приглянутись до критики монологів і діалогів Кирила, яку перевів Зремія, а також до opinii Чижевського, які в деякій мірі сходяться (риторичність), і застановитись, чи ті opinii є вповні справедливими. З думкою Чижевського нам згодитись не важко: він йде на компроміс. Але осуд Зремія щодо браку індивідуалізації, за винятком голосіння Богородиці мені виглядає надто поспішним. Виняток, на мою думку, крім голосіння, становить монолог розслабленого, якого мова зближена до розговірної більше, чим до риторичної. Починається монолог вигуком "ей", перші речення цілком не ритмізовані, щойно під кінець монологу з'являються характерні для Кирила турівського риторичні тиради. Ця стилістична відмінність розслабленого, що його якби ставить "поза рямці" іконографічного трактування інших осіб, як Христа, Богородиці, апостолів, Йосипа з Ариатеї, навіть сліпонародженого, іде в парі з "поетикою художнього простору", на що звертає увагу Ліхачов.⁴¹ "Реальність" постаті хворого є в цьому випадку певним його "змещенням" у відношенні до постаті Христа.

41 Ліхачев, цитована праця, стор. 354.

Чи це "взмєнення" постаті хворого є явищем виключно іконографічним, як можна інтерпретувати за помічаннями Ліхачова, чи тут є пробивання "реальної дійсності" в риторичний твір? Відповідь на це нам може дати Єремін у статті, яка дуже глибоко заторкує проблему "реалізму" в староукраїнській літературі.⁴² Дослідник не годиться з тими вченими, які вважають реалізм самотнім критерієм для естетичної оцінки літературного твору, що є доказом його великої наукової відваги в умовах пануючого соцреалізму. Але він стверджує існування "правдивих" чи "реальних" подробиць з життя в найбільш умовно трактованім мистецтві, які однак належать до не-мистецької сторінки твору а "ділової", яка порушує літературний обряд. Доказом на те, що "правдивість деталей" не була естетичним принципом в літературі тої доби, наводить він факт, що та "правдивість" існувала поруч із риторичною стилізованістю і на тій самій площині, часом порушуючи умовність, але ніколи від неї не відрікаючись.⁴³

Прикладом того існування "реалістичних" подробиць поруч із найбільш кунштовно стилізованими риторичними

42 М.П.Єремін, "Новейшие исследования художественной формы древнерусских литературных произведений", Труды Отдела древнерусской литературы, АН СССР, Том 12, М.-Л., 1956, стор. 284 - 291

43 Там же, стор.291

фігурами, з образами, що мають усі прикмети ретельності, може послужити якраз монолог розслабленого.

Крім діалогів та монологів, у яких так цікаво в'я-
зється елементи "реального життя" з абстрактними риторичними
формами, знаходимо в проповідях Кирила Турівського не менше
цікаві сполучення в описах природи. Очевидно, ми зустрічаємося
з опініями вчених, які реалізм опису вважають найбільшою лі-
тературною прикметою. Трапляються опінії такі, як наведена Ве-
янном критика Сухомлінова, згадана вже попередньо, що Кирило
"знищив" прекрасний опис природи, такий досконалий в Григо-
рія Богослова, даючи йому символічне значення. Веян звертає
більше уваги на символіку природи в уривку, який він цитує,
чим на саму природу та поетичність її опису, хоч наводить та-
ком опінію Істрина, який звернув увагу на схожість ролі при-
роди в проповідях Кирила і в Слові про Ігорів Похід.⁴⁴ Одначе
для Веяна Кирило Турівський це представник того суцільно релігій-
ного середньовіччя, яке не мало часу "бути чулим на мистецькі
фантазії".⁴⁵

Не можна відмовити великої дози справедливості опі-
нії Веяна, але стаття Бремліна є дуже цінним доповненням його
думок.

44 В.М.Істрина, Очерк истории древнерусской литерату-
ры, том II, 1922, стор.180. Цит. А.Веян, цитована стаття, стор.49

45 Там же,

Більше уваги на роль самої природи в писаннях Кирила зверте Стендер - Петерсен. Він пише, що природа бере "живу участь в релігійних подіях" (тут цілком виразно видно аналогію з ролю природи в поході Ігоря і його втечі, - тому, - хоч мені невідома праця Істріна, - можу припускати, що мала сходинні завваження), наводить сцену реакції природи на розп'яття Христа даючи настрій трагедії, потім цілком іншу, радісну картину природи. До символічного трактування Кирилом природи Стендер-Петерсен не є наставлений прихильно. Він висловлює жаль, що хоч Кирило "мав вичуття природи, яке могло б бути чисто поетичним і ліричним" і себе повністю показати поетом, як екзегет все замінював у символи. Дослідник висловлює жаль, що Кирило "нищить поезію, яка підійшла так близько", бо він "неодмінно, щойно намалювавши краєвид, візьме з нього "небрі за символ апостола" або "сонце за символ Христа".⁴⁶

Сьогодні, символічне трактування природи - не зовсім від того, чи воно екзегетичне, чи ні - не вважається хибкою поезії. Літературна критика, переступивши поріг символізму та імажинізму, дивиться куди більш толерантно на символи⁴⁷ тів з релігійними основами. Читаючи Антонича, ми вбачаємо в

46 Стендер - Петерсен, цитована праця, стор. 55-56

47 Маю на думці вірші з циклу "Велика гармонія", особливий вірш: "Апаге Сатанас", а також "Кіріс Елейсон", що їх можна знайти в збірці: Богдан Ігор Антонич, 1909-1937, Зібрані твори, Зредагували Святослав Гординський і Богдан Рубчак, "Слово", Об'єднання Українських Письменників в Екзилі, Нью-Йорк - Вінніпег, 1967, Видано заходами Орг. Оборони Лемківщини в Америці.

48

ньому молитви Кирила Турівського, і обидва поети нам близькі.

Більшість істориків літератури, незалежно від систем естетики, які вони визнають, поетичности творам Кирила Турівського не відмовляють. Вислів про те, що Кирило "показався

49

неабияким поетом", став майже формулою, залюбки повторюваною.

М.Возняк висловлюється: " У Кирила Турівського є багато теплих, дійсно поетичних місць." 50 Грушевський, хоч не проана-

лізує поетичности Кирилових весняних образів, ту поетичність, її красу, стверджує:

"Верх красоти і артизму творчости "руського Златоуста" відкриває його слово на Томину неділю...

...Автор закликає слухачів ушанувати нову царцю - неділю чесними дарами по силі і можности: милостинею, беззлобієм, любов'ю... Далі шукає паралель духовному оновленню в весняній онові природи, розгортаючи в цілім ряді гарних, поетично по змісту й по формі збудованих образів, які мусимо вважати за одну з окрас нашого письменства." 51

Може найбільш влучним є підхід Єреміна до ролі природи в творах Кирила: це був "місток", що мав зближити слухачів до змісту Святого Письма. Тему природи в Кирила Єремін пов'язує з обговоренням центральної, нарративної частини

48 Одинокий уривок молитви Кирила Турівського (наскільки мені відомо), опублікований в сучасній українській мові, знаходиться в праці Д.Чижевського, Історія української літератури, Н.-Й., 1956, на стор.205

49 Напр.: М.Чубатий, Історія християнства на Русі-Україні, том 1, Р.1965, стор.508; Н.Гудзій, "Література древньої Русі", (Розділ перший), Історія української літератури, том 1, (Дожовтнева література), АН УРСР, К., 1955, стор.38

50 М.Возняк, Історія української літератури, том 1 Л. 1920, стор. 142.

51 М.Грушевський, Іст. укр. літ., том 3, Н.-Й., 1959, стор. 90-91

проповіді, з проблемою "понадчасовости" оповідання:

"Иллюзия становилась почти явью, когда Кирилл в тех же целях евангельский рассказ дополнял описанием весеннего разцвета природы..."

Картина...вставленная в евангельский сюжет "придлижала" его к слушателям. Но и сама она, на фоне сюжета, осложнялась в своем художественном содержании. Между природой и евангельскими событиями устанавливалась зримая таинственная связь; ликующая весна, по замыслу Кирилла, должна была напомнить слушателям обновление человечества во Христе." 52

Як бачимо, весна і зміст свята в його церковнім розумінні не заперечували себе, скорше доповнювали.

Символічне трактування навіть опису природи, з яким Бремін так легко годиться, а яке так гостро осудив Сухомінов, належить до найбільш характерних прикмет проповідницького стилю Кирила Турівського, і загалом Київської школи XII ст., про що вже була мова. Цьому засобові, а також близькій до символу алегорії і символічному паралелізмові буде присвячений наступний підрозділ.

4. Символ, алегорія і символічний паралелізм.

Символ та алегорія були не лиш теологічним, але й артистичним засобом Кирила і на цей аспект його творчости більшість дослідників звернула увагу. Стаття Вейяна, попри студію порівняльною методою, вся майже присвячена символіці

52 И.П.Бремін, Литература древней Руси, М.-Л., 1966, стор.138.

ДОСЛІДИ НАД ФОРМОЮ ПРОПОВІДЕЙ КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО 61

одного уривка.⁵³ Згадує він теж про паралітика (розслабленого), який має бути "символом усього людського горя".⁵⁴

Стендер - Петерсен в'яже проповідницьку "техніку" Кирила з його обома київськими попередниками і знаходить в ній велику мірку засобів алегорії та символу. Дослідник зглиблює філософічно функцію алегорії та символу в Кирила: він каже, що обидва способи в'яжуться "зовнішні та внутрішні функції всіх річей". Далі він наводить приклади - вибравши, до речі, дуже гарні - з в'їзду Христа в Єрусалим. Тут він знов висловлює думку, що "Кирило не вдовільнився тим поетичним зображенням", але "звернув увагу своїх слухачів" на символічне значення кожного зі змальованих ним образів.⁵⁵

Обидва згадані вчені, незалежно від їх настанови, вживають досить свобідно два терміни: "алегорія" та "символ", не віддаючи жодному з них окремого місця в дискусії. Спорідненість понять⁵⁶ може їх частинно виправдувати, тим більше, що деякі дослідники користуються тільки одним або другим терміном. Наприклад Єремій слова "символ" не вживає. Вживає

53 А. Вейян, цитована стаття, стор. 48

54 Там же, стор. 55.

55 А. Стендер-Петерсен, цитована праця, стор. 54

56 "На відміну від алегорії символ тяжить до багатозначності, більшої умовності, й абстрактності, хоч разом з тим між ними є й чимало спільного". В.М.Лесин, О.С.Пулинець, Словник літературознавчих термінів, "Радянська школа", Київ, 1965, стор. 339

ДОСЛІДИ НАД ФОРМОЮ ПРОПОВІДЕЙ КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО

62

він терміну "иносказательное значение", "аллегорическое ино-
сказание", "аллегореза" та "аллегория". Єремін подає також де-
фініцію посліднього терміну в ужитті Кирила:

У Кирилла аллегория - не столько толкование текста
в общепринятом тогда смысле этого слова, сколько
"украшающий" изложение троп". 57

Таке вияснення алегорії зближує Кирила до теорії об-
разности поетичних висловів, поданих Коробоском.⁵⁸

У вчених нема повної однозгідности по відношенні до
розуміння Кирилової символіки. Єремін, як вже було попередньо
цитоване, відмовляє Кирилові слідування за проповідниками Олек-
сандрійської школи. Чижевський про школу Олександрійську
не згадує, але символічне толкування, чи символіку загалом
вважає основою літератури XII ст. в Київській Русі: вона усяда-
дноє монументальну будову творів попереднього сторіччя. Чижев-
ський це так вияснює:

Замінює простоту будови творів та обставина, що
їх світогляд має основну рису всякого "середньовіччя",
(в тому числі візантійського): погляд на світ є послі-
довно "символічний", усяка дійсність є разом знаком
чогось іншого, вищого, безпосередньо в дійсності не
даного або нам неприступного...⁵⁹

57 И.П.Еремин, Литература древней Руси, М.1936,
стор.139.

58 Ю.Бешаров, цитована праця, стор.5 - 9.

59 Д.Чижевський, цитована праця, стор.134

ДОСЛІДИ НАД ФОРМОЮ ПРОПОВІДЕЙ КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО

68

Знаходить тут місце Грушевський і для згадки про Кирила:

Прості порівняння замінюються тепер розвиненими символічними картинами: битва - це пир або весілля, весна - символ воскресіння. Навіть Іларіон, у стилі якого символіка вже грає деяку роль, здається досить примітивним, коли порівняємо його численні, але в основі прості порівняння з символічними образами напр. Кирила Турівського. Дійсність часто вже не змальовується, в ній лише "натякають" різні інші образи. Символіка не лиш засіб, а до певної міри самоціль. 60

Обговорюючи творчість Кирила не робить йому Чиневський закидів в напрямку символіки. Він тільки згадує:

Ми вже звертали увагу на "символічний" характер проповідей Кирила. Їх побудовано на витовмаченні символічного значення релігійних образів. 61

Далі слідує приклади: сонце - як символ і т.д.

Грушевський звертає увагу на ужиття символів Кирилом при обговоренні одної з найбільш характерних риторичних фігур, вживаних нашими проповідниками, саме - символічного паралелізму. В уживанні цього власне риторичного засобу, почасти з тими самими символічними образами, бачить Грушевський схожість проповідей Кирила, чи навіть залежність, від слова Іларіона.⁶² Ця проблема частково була розглянута на 20-тій, і 21-шій сторінці цієї праці. Ліхачов звертає увагу на цей

60 Там же.

61 Там же, стор.138.

62 М.Грушевський, Історія української літератури, Том 3, Н.І., 1959, стор. 99.

риторичний засіб Кирила при обговоренні теологічної залежності його образів. Відповідний цитат був наведений на 47 стор. цієї праці. Рівном А.Стендер-Петерсен наводить символічний паралелізм як приклад символізму в писаннях Кирила Турівського.

Символічний паралелізм Кирила Турівського, так, як і митрополита Іларіона в'яжуться тісно ще з одним характерним для наших проповідників засобом, на що звернув увагу Грушевський, саме з антитезою і звуковим засобом - анафорою. Цим двом літературним прийомом, а також дуже важливому в творчості Кирила -ампліфікації - буде присвячений наступний підрозділ.

5. Антитеза, анафора й засіб ампліфікації.

Грушевський бачить в Кирила Турівського антитезу "зовсім аналогічну з пр^отиставленням Божого й людського в Христі в 'Законі і благодаті'" в його слові на Пасху:

Пред вчерашним днем Господь нашъ Ісусъ Христосъ яко человекъ распинаемъ бѣ - и яко Богъ солнце помираи, и луна въ кровъ прекожи, и тьма бысть по всей земли... 63

Це саме помічає Чижевський:

Улюбленим стилістичним засобом Кирила є також розвинені антитези-протиставлення. Ця риса мови допомагає слухачам краще тримати зміст... у пам'яті. Здебільша це протиставлення людської та Божеської природи в Христі; таке протиставлення ми вже зустрічали в ...Іларіона... 64

63 М.Грушевський, Історія української літератури, том 3, стор.100

64 Д.Чижевський, цитована праця, стор.142

ДОСЛІДИ НАД ФОРМОЮ ПРОПОВІДЕЙ КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО 65

Далі наводить Чижевський ті самі уривки, що Грушевський, лиш в перекладі на сучасну українську мову, продовжує іншими уривками з тої самої проповіді. Кінчає цитат проти-ставленням:

"Для всіх видно стерегла	але невидно Він зійшов
Його сторожа,-	до пекла та зв'язав
	сатану..." 64

Бремін, який дає найдокладнішу аналізу форми проповіді Кирила Турівського пов'язує засіб антитези зі звуковим засобом анафори, знаходячи для цього приміри в двох інших проповідях: на неділю мироносиць та розслабленого. Бремін крім цитатів подає свої коментарі:

Плач... в слове четвертом Иосифа Аримафейскаго у гроба Господня замечательный изысканным сочетанием анафоры с антитезой, осложненным перекличкой однозвучных слов в каждой из чередующихся предложений: "Солнце незаходяй, Христе, творче всех и тварем Господи! Како пречистем прикоснуса теле Твоемъ, неприкосновенну ти сущу небесным силам, служащим ти страшно! Кацемъ же пладеницами обию тя, повивающего мглою землю и небо облаки покрывающего!..." 65

Далі наводить дослідник приклади з другої згаданої проповіді, з відповіді Христа хворому, про якої риторичну стилізацію була мова при обговоренні "реального" і "умовного" трактування сюжету. В цій відповіді Христа помічає дослідник дуже

64 Там же, стор.143

65 И.П.Еремин, Литература древней Руси, М.-Л., 1963 стор.140

докладно передумані звороти:

Или речь Христа, в слове об исцелении расслабленного, где антитезы поддерживаются двумя рядами анафорически повторяющихся словосочетаний. "Человека не имам", - излагается расслабленный Христу. Тот подхватывает эту фразу и на ней строит свой ответ: "Что глаголеши: человека не имам? Аз тебе ради человек бых - щедр и милостив, не солгал обета моего во человечении... Тебе ради, бесплотен, сыи, плотию обложихся, да всех душевных и телесных недуги исцелю."... 66

Із усіх художніх засобів Кирила Турівського бачить бремін як основну однаке не антитезу, а ампліфікацію, що в його аналізі проповідей Кирила поставлена на першому місці. Бремін стверджує:

Основным художественным принципом стилистического строя слов Кирилла, подчиняющим себе все изложение, является риторическая амплификация. Та или иная тема у него всегда словесно варьируется, распространяется до тех пор, пока содержание ее не будет полностью исчерпано. Там, где в рядовой речи достаточно одного слова... у Кирилла их значительно больше - пять, десять, пятнадцать. Тема... раскрывается во всех своих смысловых и эмоциональных оттенках." 67

Крім ампліфікуючих тропів та фігур, якими Кирило залюбки користувався, а куди належить тем багата синоніміка його мови, що буде обговорене в наступному підрозділі, вживав він і ампліфікацію тематичну. Бремін звертає на це увагу обговорюючи центральну частину проповіді:

...слова в центральній частині содержат пересказ... евангельского события. Но пересказ...вольный. Излагая евангельский сюжет, Кирилл тоже подвергал его амплификации - на этот раз сюжетной. 68

66 Там же, стор. 141.

67 Там же, стор. 133.

68 Там же, стор. 137.

ДОСЛІДЖЕННЯ НАД ФОРМОЮ ПРОПОВІДЕЙ КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО 67

В цьому місці цікаво звернути увагу на основну різницю помежи стилем творів Кирила Турівського й "Словом про Ігорів похід". Так як в одного й другого автора є багатство поетичних образів і риторичних фігур - вони не в тій самій мірі користуються поодинокими з них. Бремін звернув увагу на ампліфікуючі засоби в проповідях Кирила. Бемаров, яка класифікує тропи й фігури в залежності від того, яку вони сповняють функцію, робить замічення, що в "Слові о полку..." велике темпо й рух, характерні для твору, спричинюються засобами інверсії (анастрофа, схема, гістерологія), спотужненими засобами скорочуючими (напр. еліпсис та силепсис). В Кирила нема ні темпа, ні руху. Понадчасовість в нього існує так як і в творі невідомого автора, та час є зупинений, розтягнутий у безконечність. Цього він dokonує ампліфікуючими тропами і фігурами, повтореннями, синонімами, звуковими засобами, такими як анафора, алітерація чи асонанс. Найважливішою однак в ампліфікуючій ролі є цікава Кирилова тирада, а також інші ритмічні одиниці.

Аналізі тиради та інших ритмічних одиниць, помічених різними вченими, буде присвячений наступний підрозділ. В цьому, закінчуючому огляд дослідів над формою проповідей Кирила Турівського підрозділі, будуть рівном обговорені мовні засоби Кирила.

69 Ю.Бемаров, цитована праця, стор.48.

70 Там же, стор.82.

ДОСЛІДЖЕННЯ НАД ФОРМОЮ ПРОПОВІДЕЙ КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО

68

6. Ритмічні одиниці й мовні засоби в проповідях Кирила.

Тираді, як основній формі риторичної ампліфікації в проповідях Кирила, Єремії присвячує багато думок. Він вивчає, як постала в Кирила тирада, з бажання "побільшити", "розтягнути" чи "збагатити" думку за цим риторичним планом:

В результате последовательного применения этого художественного принципа тема у Кирилла закономерно принимала форму более или менее замкнутого в стилистическом отношении фрагмента изложения - форму риторической тирады. От одной тирады к другой тираде таково обычное для него движение речи.

Каждая тирада - целое словесное сооружение, часто очень изобретательное. Но в ее основе всегда лежит... чередование близких по значению и однотипных по синтаксической структуре предложений.

Широкое развитие у Кирилла получила тирада, в наиболее чистом виде осуществляющая принцип амплификации. Ее особенности: густое скопление синонимов, строгая симметрия в расстановке слов каждого предложения.

71

Далі Єремії подає приклад такої побудованої на симетричній укладі тиради зі слова "Про сліпого": "Но жидове ся на благодетеля гневають, и юдеи ропщють на чудотворца, израильтяне с'ъвет творять на Спаса своего..." і т.д.

Єремії бачить в Кирила різні типи тирад і класифікує їх.

Одним з типів тирад він вважає таку тираду, що побудована на анафорі. Приклад наводить він знову з того ж слова - тирадою разом монолог сліпонародженого: "Верую, Господи, и влания Ти ся! Верую в Тя, Сыне Божий, и прославляю Тя!..."⁷²

71 И.П.Еремин, Литература древней Руси, М.-И.1936, стор.133.

72 Там же, стор. 134

ДОСЛІДИ НАД ФОРМОЮ ПРОПОВІДЕЙ КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО 69

Інший знов тип тиради вбачає він коли чергуються риторичні запити, на які даються відповіді: то заперечуючі, то потверджуючі. Приклад він наводить з проповіді на неділю мироносиць (закінчення-похвала Йосипові), що починається словами: "Како начну или како разложу?..." і т.д.⁷³ Третій тип тиради, це тирада дуже характерна, побудована на антитезі. Тут важною вважає дослідник "цезуру", яка ділить речення на дві частини, дуже відмінні в інтонації. Приклад він наводить - і це цікаво замітити - той самий, що його цитують і Грушевський,⁷⁴ і Чижевський,⁷⁵ при обговоренні антитези: з початку великодньої проповіді, що починається словами: "Пред вчерашним днем..."⁷⁶

Єремін зупиняється на проблемі тиради, обговорюючи при тім антитезу, симетричність укладу і звукові ефекти. Робить він дуже цікаві заключення:

Пышный - соответственно празднику - стилистический узор речей Кирилла порожден, впрочем, не столько риторическими фигурами (количество их ограничено), сколько различной комбинацией этих фигур...

В словах Кирилла ... все чередуется, и это сообщает им своеобразный внутренний ритм. В рамках слова чередуются тирады, в рамках тирады-предложения, в рамках предложения нередко - созвучные окончания (течаху-вопияху... пение-учение и пр.)... 77

73 Там же.

74 М. Грушевський, Історія української літератури, Н.І., 1959, том 3, стор. 100.

75 Д. Чижевський, цитована праця, стор. 143.

76 Єремін, попередньо цитована праця, там же.

77 Там же. Чижевський звертає увагу на римування деяких закінчень, як "обхожу": "послужу", але думає, що воно випадкове. (Д. Чижевський, цитована праця, стор. 145.)

Дослідник замічує цікаве в Кирила об'єднування кількох тирад у одну:

Обычно делал он это следующим образом: сходные по теме тирады нанизывал на один и тот же стремень, - на слово или словосочетание...Такая сверттирада - одно из наиболее эффективных технических достижений ораторской прозы Кирилла... 78

Поміченень таких, які зробив Бремін на тему тиради, не було в інших дослідників творчості Кирила Турівського. Важливо тем тверезе відношення Бремін до цього мистецького засобу, його замічення що до небезпек, які він з собою несе:

Построение этого типа таит в себе, правда, одну опасность: вращение может стать бесконечным, так как предела ему в принципе нет; оно может закончиться, но достаточно толчка извне (перехода, допустим, от антитезы к анафоре), чтобы оно возобновилось снова. Кирилл хорошо понимал, чем это грозит. С целью избежать монотонии он принимал соответствующие меры: менял опорное слово чередования, варьировал стилистический рисунок той или иной тирады, временно нарочито приостанавливал вращение - цитатой из писания или риторическим восклицанием...и, наконец, прекращал его, когда это подсказывало ему чувство меры и времени. 79

Грушевський згадує форму тиради в проповідях Кирила, однак її не аналізує. Звертає він увагу на "ритмічну будову" слова на неділю мироносиць, вважає його сполученням "кількох похоронних плачів" та похоронного антифону,⁸⁰ але найбільш характеристичними вважає він т.зв. "вчислення", які називає

78 И.П.Бремин, Литература древней Руси, М.-Л., 1966, стор. 135.

79 Там же.

80 М.Грушевський, Історія української літератури, Том 3, К.І., 1959, стор. 93.

"улюбленою манерою ритора". Наводить для прикладу уривки з проповідей на Вознесення та на Вербну Неділю.⁸¹

Чижевський також звертає увагу на "ритмічні одиниці" в проповідях Кирила, особливо "де накупчено паралелі, де з уст промовця виходять подібні одне до одного будовою та змістом речення."⁸² Приклад він знаходить в початку проповіді на Хомину неділю ("удивление на небеси..."), а також в початку проповіді про сліпонародженого ("близь к'ь себѣ приведе..."). Чижевський бачить багато таких ритмічних укладів, зважає про місця в "похвалах" і в "нападах" (на Арія).⁸³

Ритмічні одиниці, будучи пов'язаними зі звуковими засобами риторички, а також з повними, вимагають докладної аналізи словаря, яким користувався Кирило. Була його нова чисто церковнослов'янською, чи були в ній і народні елементи? Деякі вчені дають натяки на певну "народність" Кирилової мови,⁸⁴ але докладної мовної аналізи його творів дотепер нема. Один найбільш авторитетних мовознавців СРСР, В.Виноградов, дивиться на ділянку дослідів співвідношення народної й книжної мов у часах Кирила досить песимістично. Виноградов однак

81 Там же, стор. 97

82 Чижевський, цитована праця, стор. 144-145.

83 Напр. Чижевський, там же; також А.Н.Сахаров и А.В.Пуравьев, Очерки русской культуры IX - XIII вв. Гос. Уч.-Пед. Изд. Министерства Просвещения РСФСР, Москва, 1955

84 В.В.Виноградов, "Основные проблемы изучения образования и развития древнерусского литературного языка", Исследования по славянскому языкознанию, АН СССР, Сов. Комитет Славистики Москва, 1961, стор. 17-18.

робить дуже цікаве для нас ствердження про виразний вплив "південноруської" народньої мови на літературні пам'ятки не тільки Києва, але й ті, що їм прийнято відносити регіонально до "півночі".⁸⁵ Віноградов рівном стверджує факт що якраз київська мова мала найбільший вплив на формування літературної мови в Київській державі, включаючи в собі слова так народні, як і книжні.⁸⁶ З другого боку, Віноградов звертає увагу на посилення впливу візантійського книжного стилю на літературний стиль Києва в XII ст., особливо в письменстві церковнім, чи релігійно-дидактичним.⁸⁷ Віноградов зупиняється на найбільшій із проповідників - Кирилових сучасників, Климові Смолятичеві, дає докази його великої начитаности в грецьких стилістичних словарях.⁸⁸ Віноградов добачається в цій "візантійсько- книжній" струї витиснення "народньо-поетичної стихії" в книжній мові старої Русі. Це завваження ставить нас в позицію більшої обережности в шуканні народніх слів і зворотів у проповідях Кирила Турівського.

Певне відношення до творчости Кирила має також досить солідне опрацювання вченим синоніміки, яка була зареєстрована в словарях Лаврентія Зизанія, Памви Беринди, Полікарпова

85 Там же, стор.78.

86 Там же, стор.81.

87 Там же.

88 Там же, стор.82.

та Сухомлінова.⁸⁹ В Кирила Турівського зустрічається синоніміка як художній засіб при ампліфікації, про що вже була мова. Приклади Кирилових синонімів будуть докладніше обговорені в короткій аналізі проповідей Кирила на підставі Риторики Арістотеля.

Єремін вважає мову Кирила книжною, при тім багатую й гнучкою. Слова народні, які в нього знаходяться, вважає він вже прийнятими в той час як книжними:

Язык Кирилла Туровского-типичный славянский язык древнерусского извода. Из лексического запаса этого языка он отбирал преимущественно то, что уже успело стать прочным достижением древнерусской литературной речи; встечаются в языке Кирилла и слова, как кажется, чисто русские: рядници, присадити...і т.д 90

Годі переоцінити вклад Єреміна в досліді над гомілетичною творчістю Кирила Турівського. Його досліді визначаються незвичайною докладністю і в більшості випадків, обережністю. Ствердження, які він робить, є на підставі усього дослідженого перед ним, об'єктивні та обґрунтовані. В багатьох галузях він помічає недостачі дослідів, так як Віноградов це помічає в ділянці лінгвістики.

В наступному розділі будуть розглянуті греко-візантійські традиції в проповідях Кирила Турівського методом формально - аналітичною.

89 Там же, стор. 95, 96, 97.

90 Єремін, цитована праця, стор.143.

РОЗДІЛ У

ГРЕКО-ВІЗАНТИЙСЬКІ ТРАДИЦІЇ
В СТИЛЮ ТВОРІВ КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО

Кирило Турівський належав до київської школи проповідництва XII ст., до якої належав і Клим Смолятич. Як це доказали вчені, обидва проповідники були людьми високоосвіченими, рчитаними в грецькій літературі. Про Кирила відомо, що він, як взірцями, користувався проповідями Отців Церкви, яких імена вже знайдено. Якими творами з теорії риторики користувався Кирило - не досліджено. Найбільш правдоподібно користувався він тим трактатом про тропи й фігури, якого наявність в Україні є відома зі Збірника Святослава 1078 р., це є трактатом Хоробоска. Наявність майже всіх тропів та фігур, вичислених в цьому трактаті, в творах Кирила Турівського, potwierджує цю правдоподібність.

Дата написання трактату Хоробоском не є науково устійненою.¹ Є надто велика правдоподібність, на підставі даних, які маємо про Кліма Смолятича, цитованих в попередньому розділі за Віноградовим, наявності в Києві та інших наших осередках більшої кількості теоретичних праць з ділянки риторики чи стилістики. Тому опирати студії творів нашого ритора виключно на законах одного трактату було б науковою неточністю.

¹ Дворнік відносить життя Хоробоска до XIII ст., Вальц до IV або V, Крумбахер до VI ст. Цит. Ю. Бенароз, стор. 1.

Християнське проповідництво т.зв. патристичного періоду несло на собі великий тягар традицій ораторства класичної Еллади, елліністичного та римського періодів грецької літератури, а на здобутках техніки софістів і т.зв. "другої софістики" збагатилося новими, сильними ідеями нової віри і виросло в дуже вишуканій формі, що висказувала новий зміст.² В проповідництві наших риторів, окремо Кирила Турівського, видно всі здобутки грецького ораторства, від його найстаріших пам'яток та теоретичних класифікацій почавши. Ми бачимо в Кирила намагання обстоювати правду,³ а це було завданням дійсного ритора за думкою Платона,⁴ яку перейняв Арістотель.⁵ Твори Кирила були написані з великим почуттям органічної єдності - що доказав у своїй праці Зремін.⁶ Органічна єдність була найважливішою вимогою, поставленою Платоном перед кожним мистецьким твором.⁷

2 "The Graeco-Roman oratory at its best estate was lacking in one great essential to the highest eloquence. It had no religious content, and but incidentally a moral one. ...Christian preaching arose to devote oratory to a new service and fill it with a grander message." E.C.Dargan, A History of Preaching, Vol.1, From the Apostolic Fathers to the great Reformers, Baker Book House, Michigan, 1968, p.18.

3 Передовсім у риториці про душу й тіло.

4 Платон: діалоги "Протагор", "Горгій", "Федр", "Тімеї", "Держава", "Закони".

5 Арістотель, Риторика, Книга 1, 1355a-б. (Купер, стор. 6-7)

6 Зремін, цитована праця, стор. 139

7 Платон вважав, що насправді мистецький твір повинен мати ідеальну композицію: "голову, каudos, руки й ноги". (Діалог "Федр", 236 д-е) і що буде "органічною, живою дитиною" мистця, а не механічно змайстрованим предметом ("Федр", 270 а-б)

ГРЕКО-ВІЗАНТИЙСЬКА ТРАДИЦІЯ В СТИЛІ ТВОРІВ КИРИЛА 76

Великий філософ – ідеаліст-не мав довір'я до риторики. Ця його постава увійшла в історію.⁸ Вона є прикладом для кожного ритора і теоретика, що сама софістична забава в технічні ускладнення не є мистецтвом. Сократ не мав довір'я до письмових творів загалом,⁹ і це було нормальним явищем в ті часи: писати промови-означало бути софістом.¹⁰ Кирило Турівський писав свої промови в інших часах. Писати – означало служити Богові й людям. І хоч в Кирила ми помічаємо певну дозу "спонтанності" в його проповідях, що проявляється в пам'ятевому цитуванні св.Письма та інших писань, його проповіді, ті що є науково устійнені, визначаються великим педантизмом у письмовому викінченні, докладністю до найменших подробиць. В Кирила ми бачимо поетичне чуття, навіть порив натхнення (особливо в "Притчі", "Слові на неділю мироносниць", подекуди в "Слові о розслабленні"), яке вважав конечним у мистецькій творчості¹¹ Платон. Але Кирило користав і з порад Арістотеля, який визнавши риторику, поставив її моральні завдання на перше місце,

8 Charles Sears Baldwin, Medieval Rhetoric and Poetic (to 1400) Interpreted from Representative Works, Peter Smith, Gloucester, Mass., 1959, p.2-7.

9 Платон, "Федр", 274 ц.

10 Одною з пам'яток тих умови є збережений твір Алкидама: "Проти тих, що пишуть письмові промови, або проти софістів", цит: George Kennedy, The Art of Persuasion in Greece, Princeton, 1963, p.5.

11 Платон: "Менон", "Іон", "Федр".

а технічну сторону, хоч не відкидаючи і вважаючи конечною, - в своїй книзі-на третє. Завваження Арістотеля до до завдання, змісту й форми риторики такі суцільні й "вічні", що ми їх можемо прикладати до якого небуть ораторського твору в які небудь часи. Як перший підрозділ покаже, Риторика Арістотеля знайде цілком виправдане місце в аналізі творів нашого проповідника.

Після Арістотеля появилось багато теоретичних творів на тему риторики. Філософи, учителі риторики, або й самі ритори розвивали, ускладнювали або вертаючи до поглядів Платона пробували дещо заперечити думки Арістотеля. Ні в одному з тих творів, якими б докладними вони не були, не було одначе того "дотику генія", який поклали на свої думки Платон і Арістотель. В підручниках риторики росло число тропів та фігур. Проблема композиції ускладнювалась. З'являлось багато еляборатів з численними прикладами різних подробиць. Так пройшли, розвиваючи зайву декоративність і народжуючи т.зв. "азійський" стиль, а також йому на противагу консервативний "аттицький" стиль, часи гелленістичні.

Нова блискуча думка з'явилась в творі автора, якого ймення до сьогодні не відкрите, відомого в літературі як "Монгіна" або "Псевдомонгіна", п.з. Про високе. Постав той трактат на тлі полеміки, що тоді доходила до гарячих точок, помежи прихильниками пинновності "азіянізму" і сухости "аттикізму". Автор трактату все мав за собою правдоподібно працювати Діонісія Галікарнаського, який все був згодився з переломом,

ГРЕКО-ВІЗАНТИЙСЬКІ ТРАДИЦІЇ В СТИЛІ ТВОРІВ КИРИЛА 78

що наступив в опінії і смаках Риму, що довгий час тримався в обороні чистоти стилю "аттицістів". Великих поетів і риторів класичної Елади він цінить не лишень за стилістично-формальну сторону, але, і це передовсім, за велич думок і силу почуття. Думки "Псевдомонгіна" нам цінні для виправдання Кирила як послідовника великих проповідників, для шукання в нашого ритора місць взнеслих і глибоко художніх.

Трактат Хоробоска це один із дуже численних праць на тему технічної сторони риторики, які наповнювали полиці бібліотек від Константинополя і Риму до Лондону і Праги чи Бракова, від перших століть християнства, аж до недавніх часів. Філософічно він теорії риторики не заторкує, ані психологічно, отже того що є в Арістотеля-в ньому нема. Нема там рівнож глибини вичуття краси й благородности, якою наповнений трактат "Про високе". Одначе цей сухий, технічний твір нам важний не тільки з огляду на існування його перекладу в Україні. Тропи і фігури опрацьовані Хоробоском дають нам уяву в якому стані розвитку знаходилась технічна сторона риторики в час розцвіту - чи початку- Візантійської імперії. Як писав свою славу Етикою Арістотель - технічних назв було небагато, або він не мав потреби їх вживати. Пізніші підручники риторики впроваджували догав більше термінів; цей ріст до ускладнення і дрібничковости помітний аж до часів Ренесансу і Барокко в Європі, чого доказом є теоретичні праці в латинській та народніх мовах, заховані на Заході і на

Сході. Трактат Хоробоска послужив пунктом опору для Ю.Бешаров у її студії над образністю стилю "Слова про Ігорів похід". Ми вже зупинились раз над порівнянням деяких фігур, вживаних час-тіше автором "Слова про Ігорів похід", з тими, якими залюбки користувався Кирило Турівський. Таких місць для порівнянь можна знайти багато, та це вимагало б окремої праці. В рамках цієї праці можна було зупинитись на цій цікавій проблемі тільки згадкою.

Три підрозділи, в яких буде переведена аналіза творів Кирила Турівського, матимуть точками опору: (1) Риторика Арістотеля, (2) Трактат "Про високе" і (3) Трактат Хоробоска.

1. Традиції класичної Еллади в творах Кирила Турівського. (Аналіза змісту й форми на підставі Риторики Арістотеля).

"В часах Арістотеля мистецтво живого слова обіймало собою усю прозову літературу, якщо не всю літературу загалом" - каже Джордж Сейнтсбери в своїй Історії критики.¹² Це саме твердження можна віднести до часів Кирила Турівського. Якщо урочисте проповідництво, що стояло формою найблище до літургічної, чи взагалі церковної поезії, мало безпосереднє відношення до законів риторики, то інші, менше вишукані формою твори, також могли черпати зі запасів тих законів. Ми вже мали доказ

¹² George Saintsbury, A History of Criticism and Literary Taste in Europe from the Earliest Texts to the Present Day, Vol. I, Classical and Med. Criticism, Edinburgh, 1961, p.40.

ГРЕКО-ВІЗАНТИЙСЬКІ ТРАДИЦІЇ В СТИЛІ ТВОРІВ КИРИЛА 80

на безпосереднє відношення героїчного епосу до риторички. Твори Кирила Турівського, будучи під оглядом мистецької вибагливості на тих самих висотах, що й згаданий лицарський твір, можуть репрезентувати при аналізі художню прозу своєї доби в Київській державі.

У проповідях та поученнях Кирила Турівського можна побачити той характер прози, який за дефініцією Арістотеля є притаманний риторичі у протилежність ^{до} логіки. Чарльз Болдвін коментує коротку Арістотелеву дефініцію в той спосіб: "так як логіка (діалектика) є абстрактна, риторика є конкретна; як одна є аналітична, друга є синтетична; як одна є методом студій, друга є методом зв'язків."¹³ Кирилові твори відповідають коментарям Болдвина: теми слів та поучень є конкретними, відносяться до ясно визначених подій. Проблеми є подані в синтетичній, а не аналітичній формі; Кирило не аналізує релігійних понять як науковець, а синтелізує як мистець. Його твори були призначені для вуччих або ширших кіл населення, але ніколи для дуже вузького кола науковців.

Арістотель розрізняє три основні роди промов: судові, промови на нарадах (деліберативні) та урочисті "епідеїктичні". Грецьке слово "епідеїктос" найчастіше є в перекладах назване як "демонстративне". Болдвін вважає цей переклад фальшивим,

¹³ Ch.S.Baldwin, Ancient Rhetoric and Poetic, Interpreted from Representative Works, Gloucester, Mass., 1959, p.8.

а найближчим англійським в теперішнім ужитті словом вважає "панегіричне".¹⁴ Ця застанова над словом "епідеїктос" має для нас велике значення при обговорюванні творчості Кирила. Деякі вчені називали його слова, так як і слово Іларіона "панегіричними".¹⁵ В Арістотеля епідеїктичне ораторство є те, що має темою похвалу або оскарження,¹⁶ а при тім найбільш вимужане формою, найчастіше приготоване письмово перед виголошенням. Ці всі прикмети відповідали б проповідництву Кирила.

З другого боку, проповіді Кирила, а це більшість його "Притча", "Повість" і "Поучення" крім "похвали", яка є основною темою урочистих слів, мають багато елементу дидактичного, отже дорадчого. Н. Купер, перекладач і коментатор "Етикомики Арістотеля, вважає промову св. Павла до Атенців "повчанням", отже, він твердить, що належить вона до ораторства "деліберативного" чи "гортаторійного" як він його називає.¹⁷ В порадах Арістотеля можемо знайти багато такого, що відносячись до ораторства "деліберативного" знаходить відповідники в поученнях Кирила. Одною зі спільних точок можемо знайти тему: майбутнє, (в Кирила майбутнє людської душі), в протилежність

14 Там же, стор. 15.

15 Л. Білецький, "Оригінальна література XII-XIII ст.", Енциклопедія українознавства, Том I, кн. 2, Мюнхен 1949, стор. 736.

16 Арістотель, Етикономика, 1358 б, 1366 а.
(Купер, стор. 16-17, 46)

17 Lane Cooper, The Rhetoric of Aristotle, An Expanded Translation with Supplementary Examples For Students of Composition and Public Speaking, Appleton-Century-Crofts, New York, 1960, p. XVIII-XXIX.

до минулого, або сучасного, що було темою промов судових чи епідеїктичних. За опінією Арістотеля тема майбутнього творила ораторам особливу трудність в промовах.¹⁸ Арістотель, продискутовуючи зміст таких промов, зауважує, що "люде радять не про мету, лиш про спосіб в її досягненні".¹⁹ Психологічна аналіза того роду промов, переведена великим філософом, допомагає нам проаналізувати для приміру Кирилову "Притчу".

Кирило Турівський звертається до таких людей, що повинні знати Слово Боже, отже ціль його не є переконувати в потребі спасіння, тільки показати дорогу, як спастися.

В притчі про сліпого й кривого дуже виразно поставлені на вагу два розуміння добра: "дочасного", в формі сліпого й кривого на службі в домовитого господаря, і "вічного", що жде кожну людину після Суду Южого. Кирило представляє дуже живо обов'язки сліпого й кривого біля воріт та їх спокуси. Але сильнішими від спокус виглядають слова присуду господаря: "Якоже еста краля, тако сядьть хромець на слѣпца. В'єсѣдшю же хром-хромцю, повелѣ пред всѣми своїми рабы не милостивно казнити в кромѣшней мученья темницѣ." Тут автор показує дві дороги, чесно виконаний обов'язок з невигодами і нечесні вигоди. На-явно є показана кара за вибір останніх.

18 Арістотель, Риторика, 1418 б (Купер, стор. 235-7)

19 Там же, 1362 а (Купер, стор. 29)

Арістотель бачить задання промовця у виказанні слухачам наявно життєвих вартостей, при тім звертає увагу на вагу чеснот.²⁰ Продискутовує він також можливість такої ситуації, в якій тимчасова страта може бути надгороджена поважним здобутком у майбутньому.²¹ Обов'язком оратора було б представити той здобуток у сильнішому світлі. Кирило Турівський представляє в цей спосіб протилежне: через невеличку користь у дочаснім житті велику кару в житті вічній. З основного ця метода покривається з представленою Арістотелем.

Філософ присвячує багато уваги психологічній стороні особи промовця, його слухачів, темам, над якими ведуться наради, методами переконування. Конфронтувати всі погляди Арістотеля з творами Кирила на цьому місці є неможливим зі зрозумілих причин. Ціль цього підрозділу є звернути увагу на найцікавіші моменти в проповідях Кирила Турівського, на які дослідники, згадані в попередніх розділах не звернули уваги, а які покриваються з порадами даними Арістотелем. Устійнивши в попередніх рядках приналежність творів Кирила Турівського до ораторства частинно епідеїктичного, частинно деміберативного, за класифікацією Арістотеля, хочу приступити до короткої аналізи його творів під оглядом частинно змісту, а частинно форми. Сюди належить використовувана Кирилом метода вставляти в проповіді моменти "неартистичні", які брешів в'язе з реальним

20 Арістотель, Риторика, 1364 б. (Купер, стор. 39)

21 Там же, 1399 б - 1400 а. (Купер, стор. 169)

життям, але не відносить їх до "реалізму" в розумінні стилю, що було продискутоване в попередньому розділі.

Арістотель часто підкреслює конечність широкої освіти промовця і обізнання його в тій ділянці, в якій він забирає голос. Риторика, це не лиш мистецтво, це "більше чим мистецтво", коментує Болдвин.²² Арістотель детально продискутовує можливості таких "неартистичних" засобів, з якими велика кількість відноситься до ораторства судового і судових доказів, які не мають відношення до творів Кирила. З одначе "свідки", яких наводить під тою рубрикою Арістотель, а які з'являються і в Кирила: це є "античні" або "історичні" свідки. На тих "свідків" покликається Кирило у кожній своїй проповіді. Святі Стці, що є його авторитетом-повинні авторитетно промовляти і до слухачів.²³ "Не від себе говорю, а зі святих книг" часто каже Кирило.²⁴ Покликається він і на пророків (напр. Захарію). В свідках зі св. Письма, в євангелистах маємо це приклад користування Кирилом "неартистичними засобами". Але знання Кирила йде поза книги. Він знає життя. Він може мати свідком правдивості своїх слів когось жінку лицаря, якої мус тепер пішов у похід -набути на половців, і вона жде нетерпеливо його повороту, як Великодня. Тому приклад з життя, який впровадив Кирило на початок

²² Ч.Болдвин, цитована праця на тему античної риторики, стор.11.

²³ Арістотель, Риторика, 1375 б-1376 а.(К. стор.82)

²⁴ Ці слова з закінчення "Притчі про душу й тіло".

²⁵ Захарію кличе Кирило в слові "На Вознесення", на Івана Богослова покликається в слові "Про сліпого", і т.д.

великодньої проповіді, є не лиш "сміливою метафорою", як вважали не лиш деякі вчені, але і переписувачі, бо в деяких відписах пропускали, але і тим неартистичним засобом, який мав силу не^встилістичній витонченості, а в життєвій правді. Такими не стилізованими, не вишуканими, але правдивими були вже згадані попередньо слова скарги розслабленого.

В Кирила Турівського помітно також дві, дуже важливі за думкою Арістотеля, властивості проповідника: його "етос"²⁶ і "патос", від яких узалежнюється не так форма, як зміст проповіді.

"Етос" Кирила, так як цього сподівається Арістотель, це не є свідомість слухачів про моральну вартість проповідника, але він є виказаний в самих поученнях чи проповідях. Доказів на це можна знайти багато в усіх творах Кирила, а одною з найбільш характерних примет Кирила як проповідника є його скромність і самовідреченість, які є konieczними у високоетичного проповідця.²⁷ Більшість таких доказів скромності є поміщеними на початку, або на кінці проповідей, напр.: "Велика учителя и мудра сказателя требует церкви ..." (Слово третє, на Хомину неділю), або "...Н'ь не от своего сердца сия изношу словеса- в души бо грѣшныѣ ни дѣло добро, ни слово пользѣно рабається..." (Слово шосте, про сліпого, речення друге від початку), чи тек: "Си же глаголю, не величаюся..." (Повість,

26 Арістотель, Риторика, 1356 а, 1404 а. (К. стор. 8)
27 Л. Купер, цитована праця, стор. XXXV.

останні два параграфи), або: "да нѣст не мое слово, но бесѣда нѣсмь бо учитель..." ("Притча", послідні речення) та багато інших. Бувають рівнож такі себепринижуючі виступи і в середині творів. Особливо важним є "етос" промовця в оскаржуючій творі. Кирило, розуміючи це, підкреслює свій "етос" в "Притчі". Виправдує він себе не лиш у фіналі (що поручає Арістотель для остаточного ефекту)²⁸, але і в наративній частині твору. Прикладів можна навести багато, напр.: "Но трушается мой мутныи ум...", "То не воейте, братье, на мою грубость..." і т.д.

Помітним також є "етос" Кирила в інвективі проти Арія. Окрім висловів на кінці, доказуючих скромність проповідника, є оскарження роблені Арієві в тій площині. Наколи Кирило покликається без перерви на авторитет св. Писма, Отців Церкви, пророків, євангелістів, відмовляється права на повне авторство своїх думок, бо "не від себе він говорить", то Арій протилежно: "Си от своего ума, а не от святых книг извѣдал еси, и глаголеши еже твое сердце умысли, а не еже Бог пророком и впостолом о своемъ Сыну в'вписати повелѣ.".

Другим дуже важливим психологічним моментом в промові вважає Арістотель "патос", добре знання людських почувань і вміння ними орудувати. Добрий промовець знає, як виблизити в слухачів гнів, жаль, страх, любов, приязнь, таке почуття образи ("губріс") та різні посередні між ними зворушення.²⁹

28 Арістотель Риторика, 1419 б. (Купер, стор. 240)

29 Там же, 1378 а, 1388 б. (Купер, стор. 92-131)

Кирило Турівський був добре ознайомлений з психологією слухачів, а його риторичні засоби вповні відповідають настроям, які він хоче викликати. Плач Богородиці та Йосипа з Ариматеї мав викликати - і викликає - жаль. Гострі слова проти Арія мали викликати - і викликають - гнів. Опис, хоч не довгий, але консеквентний, кари сліпому й кривому, мав викликати - і викликає - страх. Прекрасні описи природи мали викликати і викликають - захоплення. Відповідні почування викликає і розмова Христа з розслабленим (жаль, страх, навіть обридіння), почуття великого масштабу Господнього викликає опис Вознесіння, як і цілий ряд моментів з інших урочистих проповідей.

Особливо цікаво продискутує Арістотель проблему страху. Наводить він таку можливість, що люди вже пережили найвищі ступні терпіння і що нема надії на майбутнє. Він вважає, що наради можуть іти лиш тоді, коли є надія.³⁰ І ту надію треба показати прикладами, що терпіли і такі як ми, і ліпші від нас. На цього рода потіку багата вся християнська проповідницька література, знаходиться вона й в Кирила Турівського. Сильна емоційно "Притча" має в багатьох пунктах почування, що переживаються: страх і надію. Таким характерним реченням з двома емоційними бігунами є наприклад таке: починається: "Виж всѣх челоѣкъ телесем в'ъскреснути...", а

30 Там же, 1383 а(Купер, стор.110-111)

кінчається: "...в'стаючим всѣм челоѡком в бесконечны живот - овѣм в честь и славу, овѣм в студ и в муку."

Подібні почування переплітаються в цілому слові о розслаблені. Тут за Арістотелем є приклад "що терпіли такі як ми" (нагадується слушний коментар Вейяна про паралітика-символ терплячого людства).³¹ Опис терпіння хворого докладний та емоційний, а перша особа однини, що веде розповідь, впливається в серце слухачеві, якби він сам це говорив. І так, по словах опису недуги ідуть інші слова, потіхи, також в першій особі однини: "Господь поможет мнѣ на одрѣ болѣзни моя и весь недуг мой обрати есть в с'ьдравие."

Для прикладу терпінь "більших за нас" можна навести деякі фрази з початку слова на Великдень. Слова проповідника "...Господь наш Исус Христос яко челоѡк распинаем бѣ..." і т.д., мають переклик на кінці проповіді, що нав'язує терпіння Господні до терпінь кожної людини. Однак надто великий масштаб Христа не дозволяє проповідникові зробити цього прямо, і він каже: "Вчера з разбойником распинахомся..." і т.д. Всі твердження йдуть у формі симетричного паралелізму, однак кожна людина, хоч розіп'ята як розбійник, не як Христос, воскреснути може лиш із самим Господом: "...днесь с Тобю воскресом." І тут, так як у всіх подібних місцях затримує Кирило таку важку, в opinii Арістотеля, повагу й гідність, відповідну

31 Цитата наведена на 31 стор. цієї праці.

до моменту.³²

Відповідність підбору слів чи риторичних фігур в залежності від теми чи настрою, який має викликати промова, в'яжеться зі засобами ампліфікації, дімінютивів, епітетів, метафор, чи примірів, але в першу чергу з "ентимемами", які на думку Арістотеля є першорядної ваги в ораторстві.

Класичним прикладом орудування всіма засобами, які радить Арістотель, з "Слово о розслабленні". Їм було згадуване в цій праці про "розговірний" та аритмічний характер мови хворого. Для контрасту слова Христа є взнесені і ритмізовані. Коли хворий описує свої муки фізичні, робить він це у формі реалістичної сповіді, яка доходить до моменту великого жалю і скарги, що всі його опустили. Коли ж хворий переходить від терпіння фізичного до психічного, навіязуючи до ідей вічного життя, міняє він і стиль своєї мови. Впроваджені тут відомі в риторичній формі "запитів" і "сумнівів", виступає виразніше визначений ритм, впроваджуються елементи анафори, рими і асонансів: "Мертва ли себе нареку... Жива ли себе похваляю? Т.ч. і т.д. Нова тирада, звернена до біблійних образів наповнена метафоричними зворотами, які вважає Арістотель важливішими в прозі, чим в поезії, з огляду на скромніші засоби тої першої. Метафора, за думкою Арістотеля, дає ясність думці.³³ Хворий говорить про себе метафорично: "яко зле расточих даное ми в

32 Арістотель, *Риторика*, 1404 б. (Купер, стор.185)

33 Там же, 1405 а. (Купер, стор.186)

раи богатство, и змѣем в едеме украдена ми бѣистъ чистотѣи одежа, и сде лежю наг Божия покрова..." В дальших тирадах це слово нагадує слово "Про сліпого", тільки в нім більше драматизму, через впровадження теми перестороги. Щоб приготувити слухачів до дигресії, яку Кирило робить в бік пекучої справи Федорця, він впроваджує риторичні вигуки: "...горе бо- рече- в разумѣ с'грѣшающему!...", чим використовує три засоби, які згадує Арістотель. Є тут і Кирилів "етос", і "патос" і перше звено "ентимеми",³⁴ яке можемо прийняти як "аксіому"³⁵, використовувану Кирилом доволі широко.

Ентимеми в довгих ланцюгах, часом приймаючи форму силогізмів,³⁶ знаходяться в усіх словах Кирила, але функціонально вони є найважливішими в "Притчі". Відкривається притча дуже простою аксіомою: "Добро, убо, братъе, и зѣло полезно, иже разумѣвати нам Божественных писаний учение". Далі йде друга частина думки, яку можна назвати другим звеном ентимеми, т.зв. "даяносю" (аргументацією).³⁷ Підібрані відповідно для теми приклади - уложені в типовій у нашого гоміліста тираді. Тільки тут порядок для Кирила доволі незвичайний: починається вона від області духа, а кінчається на справах земських. Свою аргументацію проповідник відчиняє словами: "...се и

34 Арістотель, Риторика, 1395 б (Купер, стор. 155-6)

35 Там же, 1394 а (Купер, ^остр. 150)

36 Там же, 1396 б (Купер, стор. 158)

37 Купер, стор. xxiii.

ГРЕКО-ВІЗАНТИЙСЬКІ ТРАДИЦІЇ В СТИЛІ ТВОРІВ КИРИЛА 91

душою цѣломудрену стваряеть, и к смиренію прилагаеть ум..." а кінчається: "...и богатства творить, и всея житиския свѣта сего печали отводить."

Вся ця тирада – це тематично дуже обдумана аргументація, вложена в рамки строгих ритмічних одиниць, збагачених римуванням, а вражіння зміцнення є створене множиною, вищою на самому кінці. Ритмічний розмір майже цілої тиради є втриманий в пеоні, якраз поручуванням Арістотелем для прози.³⁸ Домінує пеон 3-тій, в якому втримане перше твердження досконало: "...се и душою цѣломудрену стваряеть:..." / ' - ' / ' - ' / ' - ' / .³⁹ Регулярний ритм знаходиться знов на кінці притчі, у формі третього пеону, лиш не так ідеально втриманому, як в попередньому цитаті: "Разумѣйте же братѣе, сея притча сказание..." / ' - ' / ' - ' / ' - ' / ; - ' / . Тут приходить чергування третього пеона з другим, при чім друга стопа є скорочена цезурою. Навчання автора дати більш ритмізовану нову перед висвітленням притчі доказує, як автор свідомо володів відношенням змісту до форми його творів.

Не всі пеони звучать однаково: в першій і другій є більше енергії, в третьому та четвертій більше спокою. Так і ритмізує Кирило свою мову, щоб ритмом і музикою слова віддати настрій. Досить цікава є ритміка початку "Повісти".

38 Арістотель, Риторика, 1409 а. (Купер, стор. 200)

39 Взірці пеона з праці Святослава Гординосського, Український вірш, Поетика, Мюнхен, 1947, стор. 32.

Вступ до цього твору навіяний великим спокоєм, і для відповідного ефекту автор пімібрав навіть не пєон, а четвєртій пєнтон.⁴⁰

Пентон тут втриманий докладно, неперерваний лини протинкою, після
якої слідує одиниць секстон:"В нѣкоем градѣ бѣаше царь зѣло
кроток, благ же и милостив, добрѣ смотряше о своих людех."..
/'''-'/'''-'/'//'''-'//'''-'/'''-'//.

Менше ритмічної одноманітності помітно в слові восьмому, з оскарженням Арія. Епити цього слова повний динаміки, яку автор досягає через коротші стопи, що чергуються з довгими, а також через засіб, який Арістотель називає "асиндетоном" (паралельні вислови без сполучників)⁴¹ і відповідні для моменту дуже гострі епитети.

Арістотель вважав епітет одним із важливіших засобів промовця; в промові інвективній, де оратор має показати своє обурення, Арістотель поручав для епітетів слова дуже гострі і небуденні.⁴² В інвективній тираді Кирила ми нарахуємо 12 епітетів, дуже сильних, незвичайних, наростаючих змістовно і звуково. Тирада закінчується метафоричним висловом, таким важним в понятті Арістотеля, як вже було згадано. Метафор і символів зрентою є більше і в середині тиради: "Слыши, Азию

40 Гординський, пояснюючи пентон, так його коментує: "Триє неонів, поетина знає ще й 5-складовий розмір - пентон, але він в українській поезії зовсім не трапляється." С.Гординський, цитована стаття, стор.32.

41 Арістотель, Риторика, 1418 б. (Купер, стор. 217)

42 Там же, 1408 б. (Купер, стор.199)

безглавний звѣрю, нечистый душе, окаянный человекѣ, новыи Калне, вторый Цудо, пл'ятный дѣмоне, прельстанныи змью, чер-
квныи всѣми вѣдомый тати, необратный разбойниче, нераска-
емый грѣшныи, неукротимый на Христова овчата волче, без-
боязанныи святыи вѣры разорителю и хотѣи'ся спасти ла-
костныи, Божий враже и сыну погибѣли!" В цьому уривку ми
маємо пов'язання кількох риторичних засобів: аспидетону, рит-
мічної динаміки, накопичення небуденних епітетів, асонансів,
антропіфікуючого порядку і сильної метафори на кінці. Це все
створило з цієї невеликої тиради такий ораторський шедевр, що не
диво, якщо він мав наслідувача в особі запорізького писаря.
Маркантним є для нас факт, що усі засоби, використані тут
Кирилом, були поміж тими, які радив Арістотель.

Поради Арістотеля вживати чисту літературну мову
помічало також використаними, що вже було доказане в 4-тім
розділі цієї праці. Трапляються ще певні мовні особливості Ки-
рила, які варто згадати на цьому місці. Особливу увагу звертає
на себе Кирилова синоніміка. Синонімів у нього багато, та най-
більше кидається в очі багатство синонімів на нюанси слова
"ходити" в проповіді на Третю неділю: "Види и нози мои, инаже
и пред вами по морю ходих, и по воздуху явственно ступах, и
в преисподняя вшед... до Вильнауса шествовах, и не буди невѣрен..."
Синонімічні слова, які дають лише невеличкі семантичні нюанси
"ходих", "ступах", "вшед", "шествовах", крім одного "вшед" подані
в тій самій граматичній формі, нагадують не тільки поради

ГРЕКО-ВІЗАНТИЙСЬКІ ТРАДИЦІЇ В СТИЛЮ ТВОРІВ КИРИЛА 94

Арістотеля, але і його конкретний примір. Філософ радить мовцям не вживати не гомоніми, які в руках софіста є знаряддям бамануцтва, а синоніми, і то такі, які є в частому ужитті, легко сприймаються, як напр. "йти" і "ходити".⁴³

В цьому випадку та в багатьох інших Кирило зближається стилем до поезії. Як це бачить Арістотель – таке зближення в урочистих проповідях – є не тільки природним, але й конечним. Арістотель поручає дитирамб як форму проему для епідеїктичної промови. (Для судової промови він вважає властивим трагедійний пролог, чи щось в роді вступу до епічної поеми).⁴⁴ В Кирила Турівського проеми урочистих проповідей найімовірно виключно затримувать форму дитирамба. Так починається слово перше: "Велика и велика скровища..." і т.д. Слово друге має мимовільний характер дитирамба: "Гадрость сугуба..." і т.д. Третє слово – на Томину неділю, відкривається ентимемою, яка має підкреслити "етос" проповідника, а в цей сам час піднести престиж свята: "Велика учителя..." і т.д. Тоді ційно слідує справжній дитирамб, що розвивається у відомий поетичний опис весни. Дитирамбом починається слово четверте: "Праздник от праздника честнѣй..." і т.д., а також п'яте: "Незмѣрна небесная высота..." і т.д., де є дуже гарно використана форма асиндетону. Слово шосте має дитирамб дуже коротенький, але всетаки слово починається від похвали Богові: "Милость Божию и человеколюбие Господа нашего..." і т.д., а слово сьоме має похвалу

43 Арістотель, Риторика, 1404 б (Купер, стор. 187)

44 Там же, 1415 а (Купер, стор. 222-3)

пов'язану з риторичним зверненням, що суттєво характеру дитирамбічного не міняє, а навпаки, його збагачує: "Приди нині духом, священний пророче Захаріє..." і т.д. Одне тільки слово-інвектива, маючи тему не біблійну, а історичну, має початок такий, який за думкою Арістотеля підходить до судових промов. Кирило починає похвалу Отця від конкретних історичних прикладів, щоб "кожен знав, про що буде йти мова".⁴⁵

В проповідях Кирила Турівського знайти можна багато прикладів слідкування проповідника за порадами Арістотеля. В рамках цієї гради неможливо вичерпати всі приклади. Однак наведені попередньо зіставлення дозволяють припускати, що Кирило Турівський не лише взував на великих проповідниках, ознайомлених з теоретичною працею найбільшого філософа-науковця класичної доби Греції, але і сам знав його закони, можливо з першого джерела.

Історія рукопису трактату "Про високе" не дає нам права припускати що Кирило мав його в руках. Не тому отже, що наш проповідник міг користуватись тим твором, а тому, що твір цей має цілком унікальний і глибокий підхід до літератури загалом, а до риторики в першу чергу, послужить він до розгляду творів Кирила з намаганням пізнати не механічні його методи, а ядро творчості. Короткому поглядові на твори Кирила в світлі думок автора твору "Про високе"

45 Там же.

буде присвячений наступний підрозділ.

2. Відбиття геллено-римських поглядів на риторику в творах Кирила Турівського.

(Аналіза естетичної вартости творів Кирила
на підставі трактату "Про високе")

Ми дуже мало знаємо про автора трактату "Про високе" ("Пері інсоус"), закороненого, але не згадуваного ні в античних письмах, ні в середньовічних, випадково переписаного в Візантії в X ст., привезеного в Італію по уряді, Константинополя в 1453 р. і досягнутого популярності від XVI ст. почавши в Західній Європі.⁴⁶ Чарльз Боддвін, який осмислює англійський переклад слова "інсос" як "сублім", вважаючи що латинське слово "сублімітас" є точне, але не виведене з нього англійське, і підставляючи замість "сублім" просто "стиль", називає автора "Грейт Анноун" - "Великий невідомий".⁴⁷ Більшість текстів однак автора "Пері інсоус" подають як "Донгіна" або "Псевдодонгіна". Існуюча версія авторства Донгіна, що жив у III ст по Хр., і був приятелем Плотіна постає через певні позначки неоплатонізму в трактаті.⁴⁸ Однак інші дані в тексті

46 "О возвышенном", Перевод, статьи и примечания Н.А. Чистякова, Изд. "Наука", Москва-Ленинград, 1966, стор. 94-95

47 Ч. Боддвін, цитована праця про античну риторику, стор. 122-123.

48 Literary Criticism, A Short History, William K. Wimsatt, Jr. & Cleanth Brooks, A.A. Knopf, New York, 1967, p. 98.

показують на те, що "Великий Невідомий" жив у Римі в половині першого століття по Христі, що можливо дає деяким авторам право зачисляти його до "Римських класиків",⁴⁹ хоч він був греком, і, як видно з його смислів, великим грецьким патріотом. Інші історики поміщують трактат "Невідомого" поміж грецькою критикою, по "шкільній риторичі", за увагами про Діона Хризостома, Арістиду, Філострата, Лібанія, Діонісія з Галікарнасу, Плутарха і Лукіяна.⁵⁰ Болдвин вміщує свої інформації про цей трактат в розділі "Літературна критика риторики"⁵¹ зараз же по огляді праць Діонісія з Галікарнасу. Римських риторів і учителів риторики поміщує він перед обома згаданими греками.

Порядок, в якому вчені обговорюють цей трактат є настільки важний, що вони приготавляють читача до відповідного сприймання цього унікального твору. Нам випало дати його поміж Арістотелем і Хоробоском з хронологічних причин. Самою темою цей трактат підходив би найбільше для закінчення дискусії над стилем Кирила Турівського, бо він доповнює багато чого неказаного іншими теоретиками.

Аналіза і коментарі вчених про цей трактат не всюди повністю однозгідні, тому користаючи з їх завважень мушу додати ще свої, які накидає моя тема.

49 Там же.

50 Сейнтсбери, цитована Історія критики, стор.152

51 Болдвин, цитована праця про античну риторику, стор.122.

Помежи цікавими і глибокими думками, кинутими Невідомим, на які більшість критиків не звернуло уваги, є питання наслідування великих попередників, користування їх творами для "натхнення" і навіть^{як} артистичний змаг. Помежи думками Невідомого на цю тему м.ін. є така (в перекладі Чістякової):

Рассуждая о возвышенном, следует помнить, что хотя его первым и главным источником являются врожденные, а не приобретенные способности, все же нашим душам следует по мере возможности воспитываться на величественном и как бы всегда оплодотворяться чужим врожденным вдохновением. 52

В іншому місці Невідомий каже: "Подражание - не кража."⁵³ Такого роду завважень в трактаті більше.

Кирило Турівський поступав так, як би він ці рядки знав на пам'ять. Його читаність в творах найвищого поєму духового і артистичного є відома. Він переймав від великих авторів - почавши від євангелістів і пророків - не їх манеру висловлюватись, але те що важніше: думки і духа. Він йшов за великими. Хоч не змагався з ними в намірі бути від них сильнішим, осягнув з ними рівність в opinii багатьох поколінь. Хоч його деякі твори мають невеликі натяки на "змаг", напр. весняна картина позичена від Григорія Богослова, до якої він додав свої символічні поняття.

52 Чістякова, цитований переклад, стор.17.

53 Там же, стор. 30.

ГРЕКО-ВІЗАНТИНСЬКІ ТРАДИЦІЇ В СТИЛЮ ТВОРІВ КИРИЛА 99

Всі критики, що згадують "Пері іпсоус", звертають увагу на високий стандарт моралі автора цього твору, його погляд на сучасність. Він бачить упадок мистецтва, особливо риторики його часів; в імітованій дискусії з "Філософом" хоче знайти причини цього занепаду. "Філософ" бачить причину в політичних змінах, в упадку демократії, в "рабстві" населення. "Невідомий" бачить головною причиною упадку мистецтва в упадку моралі суспільства: "...ненасытная жажда денег...погоня за удовольствиями,...за собой влекут в пропасть...сребрелюбие - унижительно, а поиски наслаждений отвратительны."⁵⁴

Приглянемося тепер до поглядів, які висказував Кирило, строгий аскет і дійсний християнин в "Сказанні про чин чорноризців":

И не ревнуй мужем бес страха Божия живущим в манастири, точю чрвѣ и одѣжи мыслящем, и вѣличьем гордящеся сварѣ же и укоризнѣ всѣм бещено укидающем, земныя чести и власти о собѣвѣ схитающа...
(Привод)

І до останнього пункту, згаданого Кирилом (який, як знаємо, мав особливу в його творах актуальність), має Невідомий відповідник: "Кто из нас рискнет предпочесть заботу о настоящей пользе и подлинный труд личной славе и минутным удовольствиям?!"⁵⁵ Не може бути, каже Невідомий, величнього мистецтва, де нема сили духа. Не створять нічого високого ті, які "полностью поглощенные обиденными и низменными занятиями и некогда задумываться им над тем, что открывает доступ

⁵⁴ Там же, стор. 80

⁵⁵ Там же, стор. 82

бессмерттю."Може Невідомий мав інше поняття про безсмертність чим Кирило, але темою послідього було власне "відкривати доступ до вічності". Тільки для тої цілі Кирило писав.

Більшість критиків однозгідні в загальному пляні поділу "доріг", якими оратор може досягнути висоту в промові. Начисляють вони п'ять пунктів; з того два перші: "ноезіс"⁵⁶ ("сила творити великі ідеї" або "інтелектуальна сила задуму"⁵⁷) і "патос" ("натхнення і пристрасне захоплення" або "емоція") вважає Невідомий вродженими, а три дальші: "схемата" (творення фігур, орудування ними), "фразіс" (спосіб висловлювання, стиль), і "синтезіс" (величчя, гідна композиція, або рух речень) може, на думку Невідомого, оратор набути.

До першого пункту, великих задумів, можемо сказати про Кирила, що в нього такі були. Для прикладу можна взяти ідею свідомої жертви з першого слова: "Благословен еси пришедший на муку волную", "поидем с идущим на страсть волную".⁵⁸

Другий пункт, патос, в "Пері іпсоус" продискутований найкоротше. Автор з наміром говорити на цю тему перервав свій твір, чи скорше, ця частина рукопису загубилася. Завваження, які він робить, це є - як більшість трактату - дискусія

⁵⁶ Грецька назва і перша інтерпретація в дужках за книгою "Літературна критика..." Уимсатта і Брукса, стор. 99. друга інтерпретація в дужках за працею Болдвина про античну риторику, стор. 124.

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ Подібний задум бачимо в творах нашої найбільшої поетеси, Лесі Українки. Ідея переходить через твори: "Грішниця", "Іфігенія в Тавриді" та інші. Слова бачимо в вірші: "Завжди терний..."

ГРЕКО-ВІЗАНТИЙСЬКІ ТРАДИЦІЇ В СТИЛЮ ТВОРІВ КИРИЛА 101

з Цецилієм, автором трактату п.н. "Про високе", що появився перед твором Невідомого.⁶⁰ Невідомий коментує, що Цецилій взагалі про патос в своїм трактаті не згадував, мабуть вважаючи, що "високе" й "патетичне" поняття тотожні. Невідомий з тим не згідний. Впроваджує він приклади з поетичних творів, в яких доказує, що висота й величність може бути й без патосу.⁶¹ В проповідях Кирила Турівського ми також находимо багато взнес-лих моментів без емоційної закраски. Сюди можна зачислити проповідь на Вознесення, "Повість" і багато моментів з інших творів, напр. проповіді про сліпонародженого.

В дискусії над третім пунктом, образністю, яку на думку Невідомого оратор може набути, є багато цікавих для нас завважень. Невідомий образність мови вважає конечною в ораторстві, бо фігуративними, образними експресіями промовець не тільки переконує, він потягає за собою слухачів, а самі факти, докази, перед образами меркнуть. Для цього, щоб досягнути повністю бажаний ефект, оратор мусить засобом поетичних обрзів "поставити слухачам дію перед очі", візуалізувати її. Поважаною є теж ясність образів.⁶²

В Кирила Турівського існує ясність поетичних образів, навіть така, що викликала критику з боку дослідників.⁶³

60 Цецилій - сицилійський ритор, що жив у часах Августа. Не-римлянин, єврейської релігії. (Сейнтсбери, стор. 155). Його трактат не захоронився, але був добре відомий. (Чістякова, стор. 94)

61 "Пері іпсоус", у ііі, 2. (Чіст. стор. 16)

62 там же, ху. (Чіст. стор. 31-35)

63 Більшість критиків вважало, що "образи затемнюють головну думку в Кирила". Навіть Чижевський, Возняк та інші.

ГРЕКО-ВІЗАНТИЙСЬКІ ТРАДИЦІЇ В СТИЛЮ ТВОРІВ КИРИЛА 102

Однаке всі дослідники ствердили рівнож, що Кирило ставить євангельські події "слухачам перед очі".⁶⁴

Говорячи про фігуративні та образні засоби, Невідомий знаходить різницю поміж засобами властивими в поезії, та засобами властивими в риторичі. Так як поезія це є "спалах, фокус, момент", так риторика є розтягнута кумулятивність, ампліфікація і повторювання. Ми вже продискутували в попередніх розділах різницю поміж "часом" в "Слові о полку Ігореві" і фігурами, які автор цього твору вживає для прискішення темпа, а "часом" в Кирила, і засобами, які він вживає для розтягнення дії та для ампліфікації. Ця різниця, покриваючись із опінією Невідомого⁶⁵, потверджує приналежність героїчного твору до поезії, а творів Кирила Турівського до ораторства. Невідомий рівнож підкреслює, що в ораторстві не вистарчає одна блискуча думка, як в поезії. Мусить бути ряд думок, і то у більшій кількості.⁶⁶ Кирило будує тиради, для комбінації ампліфікуючих засобів, як це замітив Єремін. Думки чергуються довгими ланцюгами в наростаючій порядку.⁶⁷

64 "Иллюзия становилась почти явью...", ИОП. Еремін, "Ораторское искусство Кирилла Туровского", Литература Древней Руси, "Наука", М.-Л., 1966, стор. 138., та інші.

65 "Пері іпсоус", xi, xii. (Чіст. стор. 26-28)

66 Там же, xii, 1, 2, (Чіст. стор. 27)

67 Приклади наведені в IV розділі цієї праці, на стор. 68- 71.

Помежи образами виділює Невідомий гіперболею і вважає, що найкраща гіперболя (і загалом фігура) є тоді, коли вона є непомітна. Також звертає увагу, що так непомітними виходять гіперболічні вислови, коли вони пов'язані з особливими, незвичайними моментами.⁶⁸ В Кирила Турівського помічаємо, що в гіперболях втримане майже ціле Слово проти Арія, гіперболічно потрактована незвичайна подія, Вознесення Господнє. Так як це радив Невідомий, там багато "сміливих" образів. Для прикладу такої взнеслої, урочистої гіперболі можна навести цей уривок: "Святить бо ся Олеон, яко сонце, святих чини с'ь Христ'ьмь на собѣ имѣя. И за онѣ громы и м'ьлния пророчьстии слышатся гласи, яже радостно лик'ьствуютъ..." Гіперболічні образи також помітні (якщо їх шукаємо, не в тім розумінні, щоб кидались в очі), при нагоді ще одної незвичайної події, найбільш незвичайної з Нового Завіту: Воскресіння Христового. Кирило каже: "яко Бог сонце помрачи и луну в кров преложи"... "...землю потрясе, и каменье распадется..." і т.д.

Важливу в добрім стилі вважає Невідомий увагу оратора до "цілісности" твору. Промова має бути як "будівля в якій нема тріщин".⁶⁹ Передумовиною він вважає вичищення важних пасажів від усього неважного. Увагу до цієї "чистоти" композиції ми помічаємо в Кирила в трактуванні ним середньої

68 "Пері інсоус" хххуііі, 5. (Чіст. стор. 69)

69 Там же, X, 7. (Чіст. стор. 25)

ГРЕКО-ВІЗАНТИСЬКІ ТРАДИЦІЇ В СТИЛЮ ТВОРІВ КИРИЛА 104

частини проповіді. Він ніколи свого оповідання про євангельську подію не перериває зверненням до слухачів. Звертається він до присутніх тільки на початку й на кінці слова. Оповідання є на іншому плані, чим щоденне життя. Його не можна профанувати. В будівлі Кирилових проповідей нема "тріщин".

Говорячи про красу стилю, Невідомий звертає увагу на важність ритму в літературнім творі і красу гармонії.⁷⁰ Про ритміку Кирила вже було багато сказано в четвертому розділі цієї праці та в попереднім підрозділі. Щоб унаглядити музичність і гармонійність Кирилових тирад, можна навести ще кілька (а музично прекрасних є в нього дуже багато). Для прикладу можна взяти монолог Христа до Хоми, цілий наповнений теплом і любов'ю, не тільки в значенні слів, але і в їх музиці. Кирило тут орудує звуками "н" і "в" з приголосних і звуком "і" з голосних, що надає його мові великої м'якості. Христос звертається: "Вѣруй ми Фома... А не буди невѣрен... И вѣруй ми..." і т.д.

Кирило не шукав краси слів, а краси думки, краси настрою, і це осягав. "В світлі думки є краса слова" казав Невідомий. Він вважав ще нема поганих слів. Кожне слово може мати свою вартість, як відповідно вжите.⁷¹ І Кирило це розумів. Слова, дамак і від прекрасних, в нього з'являються в монолозі розслабленого і в оскарженні Арія - там, де їм місце.

70 Там же, xxxix, 1, 2. (Чіст. стор. 69-70)

71 Там же, xxx - xxxi. (Чіст. стор. 54-55)

ГРЕКО-ВІЗАНТИЙСЬКІ ТРАДИЦІЇ В СТИЛЮ ТВОРІВ КИРИЛА 105

Можливо, що знайдуться в творах Кирила Турівського помилки в уживанні риторичних правил, якщо їх шукатимем, хоч він визначався великою педантичністю. Невідомий вимагав від оратора педантерії, але не від поета. Поетові притаманна жива сугестія - риторові прецизія, каже Невідомий. Але помилки трапляються і в найбільших. Вони "не витримують своїх власних висот". Часом певна "шаршавість" рими є відсвіжуюча - по "вигладженні" емоційні моменти трапляють силу. Міпше високий рівень з певними недотачами - ніж посередній без помилок.⁷² Сила важніша від елеганції. Але що є дійсно високе в мистецтві? -спитаємо Невідомого. Одна з його відповідей є: "те що всім і завжди подобається."⁷³ Треба зробити маленьку поправку: твору ніколи ніким не критикованого ще не було. Але велика популярність творів Кирила Турівського докazuje, що Невідомий сказав це і про Кирила: в творах нашого проповідника знаходимо висоти думки і стилю.

"Безсмертні...осягнули найвищі шаблі в письменстві, але погорджували незмінною точністю...Шукаймо чогось більш сталого в величності і в наших очах більш божественного..."⁷⁴ Доходить до висоти стилю той, хто знає висоту в житті.⁷⁵

72 Там же, xxxiii. (Чістякова, стор.60)

73 Там же, yii. (Чіст. стор.14)

74 Там же, xxxu. Інтерпретація Болдвина.

75 Коментар Болдвина. Цитована праця про античну риторику, стор.130.

ГРЕКО-ВІЗАНТИЙСЬКІ ТРАДИЦІЇ В СТИЛІ ТВОРІВ КИРИЛА 106

Ми знаємо, що Кирило Турівський жив на моральних висотах. Дослідники, які шукали стилістичних висот в його творах, знайшли їх. Це доказує, що багато правди було в словах Невідомого, який написав трактат "Про високе".

Цей великий критик, зглиблюючи суть величнього в мистецтві живого слова, не відкидав потреби, навіть кінечності технічної справності промовця. Технічній сторінці літературних прикрас присвячений був трактат Хоробоска "Про образи". В наступному розділі поспробую кинути деяке світло на ті технічні особливості проповідництва Кирила, які ще не були висвітлені в попередніх розділах. Призмом служитиме трактат "Про образи".

3. Теорія і практика ораторства в Візантії і її відбиток в творах Кирила Турівського.

(Аналіз деяких тропів і фігур на підставі трактату Хоробоска)

Коли нова ідея Христової віри опанувала античний світ, вона в перший момент почала заперечувати форми і здобутки думки і мистецтва поганських часів, а боротьба її велась дуже нерівна. Друге, третє й четверте століття принесли зі собою в Греції - і в латинських землях - розвій так званої "другої софістики", пописового красномовства, сильного технічними трюками, але вбогого змістом. Світочі ранньохристиянської думки, як Оріген, заповнюють пустку в ділянці філософії, але розвій літератури з початку зупинився, зупинився

теж ріст правдивого ораторства. В творі "История византиї" цей момент є так схарактеризований:

...христианство...к началу IIIв....еще не дает ни одного автора, который мог бы конкурировать со столпами "второй софистики" также и в формальном владении словом. ⁷⁶

Однаке християнське письменство, яке почалось - за думкою Анни Фіментел - від напису на хресті на Голгофі ⁷⁷росло й розвивалось, перше у формі листів, потім у формі історичних записок, далі в формі апологій і екзегези. ⁷⁸Коли заблисли найбільші проповідники в четвертому столітті, замкнувши собою т.зв. "патристичні часи", і лишивши по собі "сильну і трівалу печать на житті і думці людства", ⁷⁹вони не могли уникнути впливу "другої софістики", методи "ораторства для показу." Хоч два великі Григорії атакували ціль та методи софістів, вони перейняли велику частину досягів софістичної риторики в її технічній сторінці. На Заході Августин, не атакуючи її а ігноруючи, хоч теж був на ній вихований, дещо уникнув її впливу. ⁸⁰Праці грецьких граматиків, теоретиків риторики, що належали до школи "другої софістики", перейняті бажанням попису перед слухачами чи читачами та особистого тріумфу, мали

⁷⁶ ИСТОРИЯ Византии в трех томах, отв. ред. С.Д.Сказкин, Изд. "Наука", Москва, 1967, стор. 410.

⁷⁷ A-Treasury of Early Christianity, Selected and Edited by Anne Fremantle, The New American Library, N.Y. 1960, p.15.

⁷⁸ ibid., p.17-25

⁷⁹ E.C.Dargan, A History of Preaching, Vol.1, p.71

⁸⁰ Charles Sears Baldwin, Medieval Rhetoric and Poetic, (to 1400) Interpreted from Representative Works, P.Smith, Gloucester, Mass. 1959, p.52

ГРЕКО-ВІЗАНТИЙСЬКІ ТРАДИЦІЇ В СТИЛЮ ТВОРІВ КИРИЛА 108

вплив і на Хоробоска, включно з трактатом, який в перекладі дістався на Україну. Одначе різниці помежи оригіналом в грецькій мові, а перекладом захороненим в Збірнику Святослава, показують на те, що слов'янський редактор цього трактату скоротивши й упростивши приклади, дані в тексті, зблизив характер твору до ідеології суворого християнського середневіччя.⁸¹

Переклад трактату Хоробоска "Пері тропон", що був поміщений в книзі Изборник Святославов з 1073 р, починається словами:

Георгія Хуровська о образѣх. Творѣчѣстии образи суть 27: инословіе, прѣвод, напотрѣбіе, пріяте, прѣходьное, в'ѣзврат, с'ѣпріяте, с'няте, именотворіе, с'твореніе, в'ѣименомѣстѣство, от'ѣименіе, в'ѣспятословіе, округлословіе, нестат'ѣк, изрядіе, лихорѣчье, притѣча, приклад, от'даніе, лицетворѣе, с'ѣлог, поруғаніе, вид, послѣдословіе. 82

Далі йде вияснення кожного з тих "образів" з прикладами. Хоробоск не ділить в своїй листі "творчих образів" вичислених поетичних засобів на "тропи" й "фігури", як це робили деякі теоретики після Арістотеля (в Арістотеля поділу не було), або як тепер є визнано більшістю критиків, чи авторів словарів.⁸³ За поділом, який подає Бешаров, можна нарахувати в трактаті

81 В. Бешаров, Цитована праця, стор. 43-44.

82 Правопис за уривком надрукованим в книзі: Хрестоматія давньої української літератури, (До кінця XVII ст.), упор. О.І. Білецький, "Радянська Школа", Київ 1967, стор. 10.

83 В Словнику літературознавчих термінів, (В.М. Лесин, О.С. Пулинець) "фігури" є виділені як "своєрідна синтаксична побудова фраз" (стор. 402-3), а "Троп" (від гр. тропос-поворот), як "вираз вжитий в переносному значенні" (стор. 392). Деякі словарі подають тропи й фігури під гаслом "Фігуративна мова", не розділяючи їх (Словар літературних термінів Абрамса, Н.П. 1961), стор.

84

Хоробоска 11 фігур і 16 тропів. Більш детально вона класифікує фігури за службою, яку вони повнять: аббревіатуру, інверсію чи ампліфікацію, а тропи за двома головними принципами: подібністю або суміжністю. Цей поділ, який вона зробила для студій над "Словом про Ігорів похід" допомагає роз'яснити також систему орудування тропами й фігурами Кирилом Турівським. Так як в лицарському творі, в писаннях Кирила Турівського краса форми не полягає на надто великій кількості фігур, там застосованих: бавитись фігурами і ними "пописуватись", це було діло софістів, а нараховувати їх безконечне число в підручниках, це було діло теоретиків, що визнавали софістику.⁸⁵ Вже Єремін звернув увагу на те, що "кількість" фігур в Кирила "ограничена", і орудування ними, сполучування, комбінації і застосування становлять особливі мистецькі досягнення проповідника.⁸⁶ Автор трактату "Про високе" також зазначив, що не можна досягнути ефекту ампліфікації ніякою тільки одною ампліфікативною

84 Класифікація на стор. 47 -48. В класифікацію авторка не включає всіх фігур і тропів вичислених Хоробоском. Ю. Бешаров, цитована праця.

85 Початок класифікації фігур дав софіст Горгій з Леонтіні, сучасник Сократа і Платона, герой одноіменного діалогу Платона. У філософії він визнавав Нігілізм, через мистецтво переконування в риторичі звернувся до практичної психології. (Ф. Коплестон, Історія Філософії, I, ч. 1, стор. 114.) Деякі фігури прийняли в традиції назву "фігур Горгія" як напр. "гра слів", балянс і антитеза. (Болдвин, цитована праця про середньовічну риторичу, стор. 43). Трактат "Ад Гереніум", невідомого автора, приписуваний Цицеронові, нараховує 61 фігур, не відрізняє від тропів. Квінтіліан зменшує число фігур, відділює від тропів, упрощує поділ через класифікацію. (Там же, стор. 42).

86 Єремін, цитована праця (публ. 1966) стор. 134.

ГРЕКО-ВІЗАНТИСЬКІ ТРАДИЦІЇ В СТИЛЮ ТВОРІВ КИРИЛА 110

фігурою, тільки великою кількістю думок, про що вже була мова. ("Пері іпсоус", XII), що також ми помітили в творах Кирила. Тому метода ампліфікації, яку так підчеркав Єремія, не буде проявлятися в Кирила в уживанні усіх ампліфікативних засобів, так як можна б того сподіватися, хочби на підставі порівняння його творів зі "Словом о полку...". В Кирила ми зустрічаємо більшість тропів і фігур вичислених Хоробоскром, деякі відомі в той час і ним не вичислені, але користується він ними з великим вибором: є слова в яких дана фігура зустрічається часто, в іншому слові цієї фігури цілком нема.

Розглядаючи селекцію тропів і фігур в творах Кирила не можна знайти трьох: "енігми" (ч. 20, "приклад'я"), "іронії" (ч. 25, "поруганіє") в нікотрому із її видів, та "схеми" (ч. 26 "образ"). Ні енігма, що служить для затінення думки, ні іронія-глум, ні схема, що скорочує і баламутить, не надаються до урочтисих проповідей і поучень тому самозрозуміло, що їх в Кирила нема. Є деякі тропи й фігури, яких наявності ми сподіваємось в "орнаментальнім стилі" проповідей, але їх на прочуд мало. Сюди з тропів належить метонімія (ч. 12, "отъи-мене"), в засаді подібна до метафори, але побудована не на схожості, а на суміжності. Бешаров знаходить цікаві метонімії в "Слові о полку...", але цей троп, будучи символом, знаходить місце в Кирила в отриманні з біблійними постатями: напр. в "Притчі" (середина) "того древа вкуси Каин", або в "По-вісті" (фінал) "Подобает же и в нынѣшнихъ апостолѣхъ Иуде быти".

ГРЕКО-ВІЗАНТІЙСЬКІ ТРАДИЦІЇ В СТИЛЮ ТВОРІВ КИРИЛА 111

Мало стрічається в Кирила лексичного тропу "антифрази"(ч. 13, "в'єспятословіе"), що порівнює через негачію. В слові на неділю мироносиць, може найбагатшим на фігури, находимо форму, що пов'язує антифразу з гістерологією(ч. 27;"послѣдословіе"). Автор говорить перше про те, чого Йосип не сказав, будуючи в той спосіб психологічно читачів:"Умилив же ся Иосифъ плачевными тоя глаголы, не рече: Жьрци на мя в'єстануть..."і т.д. Гістерологію зустрічаємо в цій же проповіді, на початку плачу Богородиці:"Тварь с'ьболѣзнуеть ми, сыну, твоего зрячи бес провды умьрщвенія..." Ще один, рідкий в Кирила граматичний троп,"гіпербатон"(ч.5;"прѣходное")знаходиться в голо-сінні Богородиці:"копие бо мою ныня проходить душу, Твоего от воин зрячи поругания!Знаходяться в голосінні теж фігури "анастрофи", (ч.6,"в'єзврат"), напр:"Придѣте, видите Божия смотрения таиньство..."і т.д.Непомітний в інших проповідях троп означаючий -"металепсіс"(ч.4,"приятіє")-також знаходить собі місце в цій проповіді:"Он послушав свѣта вража...". Ампліфікативна фігура - перифраза(ч.14,"округословіє"),що помимо наших сподівань,не є така часта в Кирила, хоч на ній побудований цілий вступ до слова на Цвітну неділю("Велика и ветха..."і т.д.)-знаходить собі місце і в цій проповіді:"Блажен и преблагословен тобою ...ископаный гроб..."і т.д. Ця фігура може є одинока, що заступає в Кирила правдиву форму фігури "епаналепсіс"(ч.17,"пореченіє"),таку часту в євангелистів("Во істину,во істину...").Кирило уникає дослівних

повторень, зате по майстерськи орудує синонімами. Синонімічну форму має в Кирила фігура "ч. 16, "издрядиє") і він її часто вживає. Ця фігура, "плеоназм" має кілька приміненень в згаданому слові, напр: "Блажен еси, Иосифе, с'ьвершителю Божию таиньству и пророческих гаданий раздрешителю!", або ще виразніше у самім фіналі: "И нас избави от всякоя нужда, и печали, и бѣды, и всѣх лютыхъ напастей..." і т.д. В "Притчі" плеоназм з'являється на самім початку: "но вѣчна и конца неимуца, тверда жъ и недвижима.", а в "Повісті" ми бачемо цю фігуру на кінці: "Человѣкъ бо есмь грѣшен, кален уд имѣя мой язык." і т.д. Формою синекдохи (ч. 7, "с'ьприяtie") можна вважати образ в слові на неділю мироносиць: "...и Евжин плачь на радость прѣложи.", а в слові, дуже багатому на тропи, "На Вознесення", зустрічаємо їх більше, напр.: "и летѣ на крилу вѣтрню". Троп доволі частий в Кирила, "антономазія" (ч. 11, "в'ьименомѣство"), в слові на неділю мироносиць впроваджений для синонімічного окреслення Ісусового тіла. Про Ісуса тут говориться як "страньнаго", "распятого", "Назарянина" і т.д. Стилiстична фігура, не вичислена Хоробоском, зарахована Болдвином до "не-софістичних"⁸⁶, а дуже часто вживана Кирилом особливо в вище згаданому слові, це "парономазія". Бешаров бачить багато її прикладів в нею ступдіюванім творі. В проповідях Кирила з'являється вона так як

86 Болдвин, цитована праця, стор. 48.

ГРЕКО-ВІЗАНТИЙСЬКІ ТРАДИЦІЇ В СТИЛЮ ТВОРІВ КИРИЛА 113

і в "Слові о полку..." особливо часто в моментах ліричних. Очевидно, пов'язана вона з анафорою, і напр. в жалібно-похвальній тираді Йосифа побудована на звуку "к" ("како", "кацѣми" і т.д.). Із звукових засобів, згаданих Хоробоском, Кирило вживає кілька разів ономапоєк, (ч.9, "именотвориє"), що дуже ядро виступає в слові 8, напр.: "и начат яко стрѣли пуцати богохульнѣя своя словеса, яко лѣв злохѣтрѣемь неукротимо рикая"... і т.п.

Це слово, так як і попередньо згадане четверте, також багате тропами й фігурами, але вони не ті, що в слові на неділю мироносиць. Деякі фігури є там такі, що їх зустрічаємо ще в слові п'ятому. До них належить "катахрезіс" (ч.3, "напотрѣбїє"). В слові восьмому ми зустрічаємо цю форму при кінці, в тираді - зверненні до св.Отців: "...мир вѣсь богоразумїемь обуюм'єше,..." і т.д. а в слові п'ятім, на початку: "аще кто слѣпъ есть разумом, ли хромъ невѣриемъ, ли сухъ мнозѣхъ безаконїи отчаянїемъ,..." і т.д. Слово проти Арія своїм змістом дуже відмінне від інших слів, має і відмінні фігури. Як в інших словах є більше "розтягання" часу, тут є прискішення. І тут ми зустрічаємо "формальну конденсацію" в абвіатурі фігурою "силе-сіс" (ч.8, "с'внятіє"): "...святии Отци, по суху же и по морю нетрудно путь шествующе...". Слово це характерне і багатством анастрофічних звернень, що також, будучи інверсією, впливають на прискорення темпа, напр: "Чистии с'ьсуди, Божїе слово в собоѣ носяще!" та ін. Обильність перифраз і метафор також є помітна в цьому слові. Характерним є для Кирила, що він для

ампліфікуючого ефекту, при важких тирадах-зверненнях дає найбільш ефектну метафору на самому кінці. Так є в зверненні проти Арія: "сину погибѣли", а в закінченні одної з тирад прохальних розслабленого, перед зупинкою, яку дають слова "Не имам челоуѣка...", є найсильніші образи- символи і метафори: "...и змѣмъ в едемѣ украдена ми бысть чистоты одежа, и сде лежю наг Божия покрова."

Метафори, яких в Кирила є дуже багато, з'являються в усіх поданих Хоробоском формах: перенесення з живого об'єкту на неживий, з неживого на живий, з неживого на неживий, і з неживого на живий. Найбільше є метафор, в яких є перенесення з неживого на неживий об'єкт, напр: "Словеса бо еваггельская пища суть душам нашим..." (Слово перше), "тоя же тряпезы останков крупицъ в'землющеи" (там же), "нищи есмь словом и мутным умом" (слово третє) і т.д. Багато теж трапляється перенесень з живих об'єктів на мертві, напр.: "царствует уже в днех недѣля..." або перенесення з фізичного поняття на духове, напр.: "земля же естества нашего аки сѣмя слово Божие приемши и страхом его болящи присно, дух спасения ражаеть." Того рода метафор є дуже багато, в третьому слові, з якого наведений останній цитат, а також в інших. Метафора має в Хоробоска ч.2, в нашій перекладі назву: "прѣвод".

Одною з найчастіших в Кирила Турівського фігур є "попоеменон" (ч.10; "с'ътворение"), або, як це тепер називають- порівняння. Знайти цю фігуру, що є доповненням через метафору,

ГРЕКО-ВІЗАНТИСЬКІ ТРАДИЦІЇ В СТИЛЮ ТВОРІВ КИРИЛА 115

можна в кожному слові Кирила, почавши від першого: "яко народи", "яко и вѣтви"...і т.д., аж до восьмого: "яко стрѣлы" і т.д.

.Окреме місце займає в творчості Кирила алегорія(ч.1, "инословіє"), троп, який може бути не лиш реченням, але й цілим твором, що має означений ключ.Єремін підкреслює, що в творах Кирила алегорій надто багато нема,⁸⁷ одначе треба відмітити, що там де вони є, мають дуже важливу функцію. Алегоричними постатями є "сліпий" і "кривий", алегоричними посталями та образами наповнена Кирилова "повість", слова На Вознесення, На Цвітну неділю, На Великдень. Ще один троп що може мати розмір цілого твору,"параболя"або "притча"(ч.21) має теж в Кирила широке застосовання. Прикладом може бути початок великодньої проповіді, або в "Повісті" приклади про св. Петра й Павла. Відміна метафори "прѣзопопея"(ч.23) трапляється найчастіше в слові на Вознесення, напр."Небеса веселяться..." і т.п.Ще один рід метафори,"Парадігм"(ч.24,"прилог'ь"), що став символом образного писання на Україні(с'ь прилоги), має широке застосовання в численні моментах, а цілою серією тих "прилогів" можна назвати похвальну тираду Отцям Нікейського собору:"Богоносний облаци...", "необоримий граді...", "непоколѣблемий ст'ълпи..." і т.д.

Гіперболя,(ч.19,"лихорѣчє"), будучи одним із ампліфікуючих тропів, зустрічається найчастіше в проповіді на Вознесення, і в слові проти Арія, особливо на початку і на кінці.

87 Єремін, цитована праця, стор.139

Гіперболічно потрактовані епітети в оскарженні Арія і в похвалі Отцям. Гіперболічно потрактоване нарікання розслабленого. В цьому описі мук розслабленого можна назвати рівнож відміну перифрази, т.зв. "екфразу". Цєю методою екфрази, таким "впровадженням дії перед очі" є виведений опис весни в слові на Томину неділю. Т.зв. "екзоха" (ч. 18, "издѣдѣ"), фігура, що доповнює через синекдоху, виступає в Кирила часто. Для приміру можна взяти виступ проти єпископа в слові п'ятім, де Кирило не обмежується висловом "всякого церковного сана", а вичислює монахів, священників і єпископів, що грішать "в розумі". Названа Квінтіліяном формою синекдохи, скорочуюча фігура, "елліпсис" (ч. 15, "нестат'ьк'ь") не часта в Кирила. Можна сюди зарахувати звернення до Арія "Вижь", чи в інших моментах, де впроваджений нижчий, розговірний стиль мови. Частіше в нього виступає вже згаданий "сілепсис", формально конденсуюча фігура, напр. "не будьте яко конь и м'ьск им же ньсть разума" (слово 5).

Вияснення притчі, т.зв. "Антаподозіс" (ч. 22, "от'даніє"), з'являється в Кирила доволі часто. Цей троп заповнює велику частину "Притчі", "Повісти" і "Поучення".

Із перегляду, який зі зрозумілих причин не міг бути надто широким, видно, що Кирило, користуючись 24-ма з 27-ми тропів і фігур, нарахований Хоробоском, не робив цього, щоб зробити свої твори "рясними" чи переладованими. Вибірав він до кожного твору відповідні риторичні чи поетичні прикраси,

ГРЕКО-ВІЗАНТИЙСЬКІ ТРАДИЦІЇ В СТИЛЮ ТВОРІВ КИРИЛА 117

не щоб прикрасити твір, тільки щоб відповідно підібраними словами та їх укладами, підкреслити виражену ними думку. Для цього він вживає форми синтаксу, різного рода переносні слова, які, за думкою Арістотеля були потрібні для "ясности", фонічні засоби, щоб віддати ними потрібну динаміку, чи смуток, чи радість. Софісти, мимо великої скількості фігур, ними вживаними, грішили одноманітністю укладу.⁸⁸ В Кирила Турівського, помимо обмеженої скількості риторичних засобів, одноманітності нема: вистарчить порівняти настрій, який викликає "Слово на неділю мироносиць" зі "Словом Отцям Нікейського собору", чи теж "Слово про розслабленого" зі "Словом на Вознесення". Інші теми, інший настрій, інші слова, інші образи, інший уклад слів.

При тім всім вражає нас незвичайна свіжість Кирилових метафор. Сучасні критики повторюють за Арістотелем, що "метафора є ознакою генія".⁸⁹ Але метафора є не в слові. Метафора є в думці.⁹⁰ Читаючи твори Кирила Турівського, в його тропях і фігурах бачимо метафоричне мислення нашого проповідника і його геніяльність.

88 C.S.Baldwin, Medieval Rhetoric and Poetic, p.48

89 I.A.Richards, The Philosophy of Rhetoric, Oxford University Press, New York, 1965, p.89.

90 Ibid, p.94.

ЗВЕДЕННЯ І КОНКЛЮЗІЯ

Твори Кирила Турівського, великого проповідника другої половини XII ст., пов'язаного з Києвом стилем та ідеологією, перевидані Єреміним в Москві в роках 1955 - 1958, становлять дуже цікавий матеріал до дослідів. Певна кількість праць різних вчених вже була присвячена його творчості, але їх відносно не багато, і нікотра праця, навіть Єреміна, з усіх існуючих найповніша, двічі опублікована (в 1962 та 1966 роках) не дає всесторонньої аналізи творів нашого гоміліста.

Простудіювавши твори Кирила Турівського з опублікованих Єреміним текстів, а також запізнавшись з усіма тут доступними критичними про них працями, в цій тезі було намагання доповнити досліді різних вчених власними аналітичними студіями. Для аналізу використано три теоретичні праці: Риторика Арістотеля, трактат "Про високе" невідомого автора з половини I ст., як рівнож трактат Хоробоска, що знаходився в Збірнику Святослава з 1068 р. На підставі переведених студій можна ствердити, що "Слова" та "Поучення" Кирила Турівського були творами з глибоким змістом і з вишуканою художньою формою.

На творах Кирила Турівського помітні впливи первозорів патристичного проповідництва, що було доказане численними вченими і продискутоване в другому розділі цієї праці. Однак користування (ними) взірцями не поменшує мистецької вартости тих творів.

В змісті творів Кирила Турівського бачимо зацікавлення автора актуальними церковно-політичними проблемами, що було частинно темою третього розділу цієї праці. В його творах були використані численні риторичні засоби, з яких деякі було помічено і розпрацьовано різними вченими. Огляд аналізу форми творів Кирила Турівського був темою четвертого розділу цієї праці. Зі студій різних вчених, передовсім Єреміна, можемо винести твердження про високий ораторський рівень нашого гоміліста.

В останнім розділі погляди Єреміна дістали деяке доповнення на підставі дослідів над працями Кирила, переведеними системою конфронтації тих праць з трьома у великій мірі репрезентативними теоретичними творами різних періодів грецької літературної критики.

В творах Кирила Турівського пізнати не лиш високий рівень риторичної техніки, але також ті риси стилю, притаманні ідеалістичній ментальності наших предків, що вхолонули в себе філософію неоплатонізму, трансмітовану через християнську Візантію. Ці риси ідеалізму, в сполученні зі символікою в мистецтві, впливали на вироблення нашої психіки та літературно-мистецьких смаків протягом століть.

Оскільки в композиції, віртуозності орудування риторичними методами, багатстві тропів та фігур, помітно вплив греко - візантійської ораторської школи на творчість Кирила, настільки у підборі порівнянь, організації думки та змісті,

виказаному художніми засобами, видно типову для східнього християнства в час його тріумфального ходу, що розпочався по перемозі над іконоклястами, "іконографічну" підчиненість ідеї.

Вісім слів Кирила Турівського й три його поучення є великим здобутком української літератури доби середньовіччя. Треба надіятись, що ці твори в майбутньому знайдуть більше популярности в пересічних читачів, які зможуть кормитись духом і стилем часу найбільшого розцвіту нашої літератури. Твори ці повинні здобути рівнож зацікавлення більшої кількості дослідників, що продовжуватимуть працю над зглиблюванням їх змісту і форми.

SUMMARY AND CONCLUSIONS

The works of the great homilist, Cyril of Turov, who belonged to the literary school of Kiev of the second half of the XII cent., contain a very interesting material for study. They were re-edited in yrs. 1955-1958 by Eremin in Moscow.

Only a limited number of specialists dedicated their work to the research study on those works. None of them, however, even the most comprehensive study by Eremin, published twice, in 1962 and 1966, covered all the problems and sides in the analysis of the creative means of our homilist.

After a thorough study of the published texts and critical works on them, available here, I have tried to add some more to the analytical study. After exploring some of the authoritative writings on the theory of rhetorics, namely : Aristotle's Rhetoric, "On the Sublime" by an unknown author of the I-st cent., and Choeroboscus' treatise on tropes and figures, extant in the Slavonic translation in the Izbornik Sviatoslava of the 1063, I shall state, that Cyril of Turov in his work adhered to the principles advocated by those authorities. This confirms the high artistic standards of his work, previously demonstrated by Eremin.

SUMMARY AND CONCLUSIONS

122

There is a marked influence of the patristic homilies on the works of Cyril of Turov. Cyril's dependence on Byzantine models was studied and confirmed by a number of scholars. This was the subject of the second Chapter of this work. However, this dependence has not affected in a negative way the artistic value of the homilies.

In the content of Cyril of Turov's works we see his interest in the ecclesiastical and political problems of his times. This was discussed in the third chapter of this thesis. Cyril of Turov's homilies and precepts contain several high and noble ideas, which was shown in the previously mentioned chapters and in the fifth chapter as well. The formal analysis of his works, done by different scholars, primarily by Eremin, was discussed in the fourth chapter.

We may observe, that homilies of Cyril of Turov are characterized not only by high technical skill, but also by those stylistic peculiarities, which reveal the idealistic mentality of our ancestors. The philosophy of Platonism and Neoplatinism, transmitted by the Eastern Christian Church, was forming the psyche of our nation over the centuries.

In the composition, virtuosity in balancing of the rhetorical figures and the abundance of tropes, Cyril shows the influence of the Greco-Byzantynian school of oratory. However, in the choice of his similies, organization of his

SUMMARY AND CONCLUSIONS

123

thoughts, and the content of his works, he represents a typical for the Eastern Church, especially in the times of the Church's triumph over the Iconoclasts, an absolute adherence to the iconographical ideals.

The eight homilies and three precepts of Cyril of Turov are a great achievement of the Ukrainian medieval literature. We shall hope, that those works will find more popularity among readers, and will bring attention of more scholars, who will continue the research to deepen the insight of the content and the form of the great homilist's literary creations.

BIBLIOGRAPHY

I. Primary Sources

A. Texts

Eremin, I.P., "Literaturnoe nasledie Kirilla Turovskogo", Trudy Otdela drevnerusskoi literatury, Vol. 12, Akademiia nauk SSSR, Institut russkoi literatury, Otdel drevnerusskoi literatury, Moskva, Issue of 1956, p. 340-346.
In this volume are published three precepts by Cyril of Turov.

-----, Vol. 13, Issue of 1957, p.409-426.
This volume contains four of the eight solemn homilies by Cyril of Turov.

-----, Vol. 15, Issue of 1958, p. 331-348.
The contents of this volume are the remaining four sermons by Cyril of Turov.

Zlatoust, Moscow, 1891, 672 p.
A printed reproduction of a medieval manuscript.
Included are four sermons signed Cyril.

B. Information and Criticism

Eremin, I.P., Literatura drevnei Rusi. Etiudy i kharakteristiki, Moskva, Akademiia nauk SSSR, Otdelenie literatury i iazyka, "Nauka", 1966, 264 p.
A collection of essays. Comprises the second print of the critical work of the author on the oratory of Cyril of Turov.

-----, "Literaturnoe nasledie Kirilla Turovskogo", Trudy Otdela drevnerusskoi literatury, vol.11, Akademiia nauk SSSR, Institut russkoi literatury, Otdel drevnerusskoi literatury, Mosva, 1955, p.362-367.
An informative study on the published homilies and precepts by Cyril of Turov.

-----, "Oratorskoe iskusstvo Kirilla Turovskogo", Trudy Otdela drevnerusskoi literatury, vol.18, Akademiia nauk SSSR, Institut russkoi literatury, Otdel drevnerusskoi literatury, Moskva, 1962, p.50-58.
A critical essay on the style of Cyril of Turov.

BIBLIOGRAPHY

125

Likhachev, D.S., Poetika drevnerusskoï literatury, Akademiia nauk SSSR, Institut russkoï literatury, "Nauka", Leningrad, 1967, 372 p.

The author discusses literary genres and styles of the old Russian literature, makes important remarks on Cyril of Turov's style.

Vaillant, André, "Cyrille de Turov et Grégoire de Nazianze", in the Revue des Etudes slaves, vol. 26, Paris, 1950, p.34-50.

A comparative study. The original texts of the two homilists are quoted.

2. Secondary Sources

Abrams, M.H.(Revised), A Glossary of Literary Terms, Holt, Rinehart and Winston, New York, 1961, 106 p.

Most information correct, but not comprehensive.

Baldwin, Charles Sears, Ancient Rhetoric and Poetic Interpreted from Representative Works, P.Smith, Gloucester, Mass., 1959, 262 p.

One of the most authoritative books on rhetoric and poetic of the ancient Greeks and Romans. Index included.

-----, Medieval Rhetoric and Poetic, (to 1400), Interpreted from Representative Works, P.Smith. Gloucester, Mass., 1959, xvii-322 p.

A very valuable criticism and information. Synoptic and general indexes. Bibliography.

Bayer, Raymond, Histoire de l'esthétique, Paris, Armand Colin, 1961, 404 p.

A major work. Comprises index of names.

Besharov, Justinia, Imagery of the Igor' Tale in the Light of Byzantino-Slavic Poetic Theory, Leiden, E.J. Brill, 1956, vii-116 p.

An essay developed from the thesis presented for the degree of Doctor of Philosophy. Includes complete text of Choeroboscus' treatise on tropes and figures.

Bilets'kyi, O.I., Editor, Khrestomatia davnioï ukrains'koï literatury (do kintsia XVIII st.), Kyiv, Radians'ka shkola, 1967, 784 p.

A reader on Ukrainian literature. Comprises texts of the Kievan period of Ukrainian literature.

BIBLIOGRAPHY

126

Chistiakova, N.A., Translator and editor, O vozvyshennom, Moskva, Akademiia nauk SSSR, Literaturnye pamiatniki, "Nauka", 1966, 150 p.

"On the Sublime" by pseudo-Longinus. Edited, translated and containing notes by N.A.Chistiakova. Comprises bibliography pertaining to the research and translations.

Chubatyĭ, Mykola, Istoriia khrystyianstva na Rusy-Ukraini, vol. 1, (to 1353), Rome, Ukrainian Catholic University Press, 1965, xi-816 p.

A voluminous book. Contains supplementary tables and indexes.

Chyzhevs'kyĭ, Dmytro, Istoriia ukrains'koï literatury, New York, Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., Inc., 1956, 512 p.

A History of Ukrainian Literature from its origins to the realistic period. The emphasis in this work is put upon the formal and stylistic problems of the literary creation.

Cooper, Lane, The Rhetoric of Aristotle, An Expanded Translation with Supplementary Examples for Students of Composition and Public Speaking, Appleton-Century-Crofts, Inc. New York, 1960, 259 p.

A good translation with valuable remarks.

Copleston, Frederic, A History of Philosophy, vol.1, Greece and Rome, Part I, Garden City, New York, Image Books, 1962, 320 p.

This book comprises: Pre-Socratic Philosophy, The Socratic Period and Plato.

-----, Part II, 1962, 230 p.

This book comprises Aristotle and Post-Aristotelian Philosophy.

-----, Vol.2, Mediaeval Philosophy, Part I, Augustine to Bonaventure, 1962, 346 p.

This book comprises Introduction and five parts.

A very valuable edition. Comprehensive information with a christian approach.

Dargan, Edwin Charles, A History of Preaching, vol 1, From the Apostolic Fathers to the Great Reformers, A.D. 70-1572, Grand Rapids, Mich., Baker Book House, 1968, 578 p.

A very comprehensive study. Introduction written by J.B. Weatherspoon.

BIBLIOGRAPHY

127

Fremantle, Anne, A Treasury of Early Christianity, New York, The New American Library, 1960, 512 p.

The editor and author of the Introduction, A. Fremantle, compiled here several works by different Christian writers.

Hackforth, R., Translator and comentator, Plato's Phaedrus, Indianapolis, The Bobbs-Merrill Co. Inc., after the first publication in 1952 by the Cambridge University Press, x-172 p.

One of the most important sources for the study of Plato's theory of rhetoric.

Hordyns'kyi, Sviatoslav, Ukraïns'kyi virsh, Poetyka, Munkhen, 1947, 43 p.

A simple, clear information on poetics.

Hrushevs'kyi, Mykhaïlo, Istoriia ukraïns'koï literatury, vol.3, New York, "Knyhospilka", 1959, 296 p.

A photographic edition from the 1923 print. Contains a biographical account on Cyril of Turov from XIV cent.

-----, Istoriia Ukrainy-Rusy, vol.3, New York, "Knyhospilka", 1954, 588 p.

An offset-print from the 1905 edition. Very valuable historical and bibliographical informations.

Kennedy, George, The Art of Persuasion in Greece, Princeton University Press, New Jersey, 1963, 350 p.

One of the most comprehensive histories of the Greek oratory.

Lesyn, V.K., Pulynets', C.S., Slovnyk literaturo-znavchikh terminiv, Radians'ka shkola, Kyiv, 1965, 432 pp.

A vocabulary of literary terms. Some information need revision.

Pelikan, Jaroslav, editor, The Preaching of Chrysostom, Homilies on the Sermon on the Mount, Philadelphia, Fortress Press, 1967, x-224 p.

This collection comprises homilies fifteenth to twenty-fourth by st. John Chrysostom, translated by Sir George Prevost. Includes informative introduction.

Plato, The Collected Dialogues, including the Letters, edited by Edith Hamilton and Huntington Cairns, with Introduction and Prefatory Notes. Bollingen Series LXXI, Pantheon Books, New York, 1966, xxv-1743.

This collected edition comprises the works of several British and American translators.

BIBLIOGRAPHY

128

Rau, Catherine, Art and Society, A Reinterpretation of Plato, New York, Richard R. Smith Publ. Inc., 1951, 88 p.

The analysis of the aesthetic motives in the Platonic Corpus.

Saintsbury, George, A History of Criticism and Literary Taste in Europe from the Earliest Texts to the Present Day, Vol. 1, Classical and Mediaeval Criticism, Edinburgh, William Blackwood & Sons Ltd., 1961, 500 p.

A very comprehensive study.

Skazkin, S.D. (otv. redaktor), Istoriia Vizantiĭ v trekh tomakh, Akademiia Nauk SSSR, Institut Istorii, "Nauka", Moskva, 1967, vol. 1-524 p., vol. 2-472 p., vol. 3-508 p.

A history of Byzantine Empire by several scholars of the USSR. A major work, supplied with maps, tables, illustrations and a comprehensive bibliography. Includes chapters on literature.

Solmsen, Fr., editor, The Rhetoric and Poetic of Aristotle, Oxford, Cornell University, 1954, 289 p.

Aristotle's Translations of the famous books by W.R. Roberts and I. Bywater.

Stender-Petersen, Adolf, Geschichte der Russischen Literatur, vol. 1, C.H. Beck'sche Verlags Buchhandlung, München, 1957, 462 p.

In this book, translated into German by Wilhelm Krämer, the author gives valuable information on religious literature of Kiev Rus'.

Tuve, Rosemond, Allegorical Imagery, Some Mediaeval Books and Their Posterity, Princeton, Princeton University Press, 1966, 462 p.

A study of the allegorical imagery of the Middle Ages in literature and in art, and their traditions in the sixteenth century. Includes index, tables and illustrations. A very refreshing approach.

Verdenius, W.J., Mimesis, Plato's Doctrine of Artistic Imitation and its Meaning to Us, Leiden, E.J. Brill, 1962, 50 p.

A short, but very stimulating essay by a prominent scholar.

Vodovozov, N.V., Istoriia drevnei russkoĭ literatury, Moskva, "Prosveshchenie", 1966, 383 p.

In this book several pages are dedicated to Cyril of Turov and his part in political events of his times.

BIBLIOGRAPHY

129

Vozniak, Mykhaïlo, Istoriia ukrains'koï literatury, vol. 1, Michigan, University Microfilms, Inc., 1963, 344 p.

An authorized reprint of the original 1920 edition. The author discusses problems of the old Ukrainian literature. A comprehensive information. Illustrated.

Watson, John Selby, Quintilian's Institutes of Oratory, or Education of an Orator, vol.2, London, George Bell and Sons, 1882, xxii-474 p.

This volume comprises Books seventh to twelfth. Bibliographical and critical notice of Quintilian is included.

Wilson, Thomas, The arte of Rhetorique, (1553), Gainesville, Florida, Scholars' fascimiles and reprints, 1962, 260 p.

Introduction for this edition was written by Robert Hood Boves. An analysis of tropes, figures and other techniques of rhetoric. Valuable for comparison.

Wimsatt, William K.JR. and Cleanth Brooks, Literary Criticism, a Short History, New York, A.A.Knopf, 1967, xciii-756-xxii p.

A major work of two leading American critics.